

«ЖҰМАБЕК АХМЕТҰЛЫ ТӘШЕНЕВ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТ» АҚ
«Педагогика және өнер» факультеті
«Дизайн» кафедрасы

АЛШЫМБАЕВА С.Н.

«МАТЕРИАЛДАРДЫ КӨРКЕМДЕП ӨНДЕУ» ПӘНІНЕН
ПРАКТИКАЛЫҚ НҰСҚАУ

6B01403-«Көркем еңбек және сызу мұғалімдерін даярлау»
білім беру бағдарламасының студенттері үшін

Шымкент, 2025

ӘОЖ: 745.5

Дайындаған: магистр, аға оқытушы Алшымбаева С.Н.

«Материалдарды көркемдеп өңдеу» пәні бойынша практикалық сабақтарды өткізуге арналған әдістемелік нұсқау. 6B01403 - «Көркем еңбек және сызу мұғалімдерін даярлау» білім беру бағдарламасының студенттері үшін - Шымкент: Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университеті АҚ, 2025. – © 64 б.

«Материалдарды көркемдеп өңдеу» пәні бойынша әдістемелік нұсқауда практикалық сабақтарды ұйымдастыру және өткізу бойынша жалпы ұсынымдар, сабақтарының жоспарлары және пән тақырыптары бойынша практикалық тапсырмалар берілген. 6B01403-«Көркем еңбек және сызу мұғалімдерін даярлау» бағыты бойынша оқитын студенттерге арналған.

"Дизайн" кафедрасының мәжілісінде талқыланды (хаттама №_____ "_____" _____ 2025 жыл), «Педагогика және өнер» факультетінің Оқу-әдістемелік комиссиясында қаралды хаттама №_____ "_____" _____ 2025 жыл), университеттің Оқу-әдістемелік кеңесінің шешімімен басып шығаруға ұсынылды (хаттама №_____ "_____" _____ 2025 жыл).

© Жұмабек Тәшенев атындағы университет АҚ, 2025

Мазмұны

Кіріспе.....	4
1 - тақырып. Жүндерге түс беру.....	5
2 - тақырып. Дайын киізден оюы тең түсетін сырмақ жасау әдістері.....	9
3 - тақырып. Киіз өңдеудің қазіргі заманғы тәсілдері.....	11
4 - тақырып. Киіз басуға қажетті материалдар мен құралдарды таңдап жұмысты орындау жолдары.....	14
5 - тақырып. Былғары және теріден жасалатын бұйымдар. Дайындалатын бұйымның үлгісі мен пішінін әзірлеу.....	16
6 - тақырып. Тері және былғарыдан бұйым әзірлеу. Негізгі және безендіру элементтерін дайындау.....	23
7 - тақырып. Қазіргі киіздерге ойық пішінді бұйым дайындау әдістері.....	34
8 - тақырып. Жүннен моншақ, сырға жасау әдістері.....	38
9 - тақырып. Композициялық нобай сызу ережелері (мақсаты, мазмұны, ережесі).	39
10 - тақырып. Эскиздің пластикалық бітімін, белгілі бір тақырып арқылы түстік шешімін табу.....	41
11 - тақырып. Кестелеуге қажетті құрал-жабдықтарын анықтап, практикалық жұмысты орындау.....	44
12 - тақырып. Сәндік бұйымдарға кесте тігу тәсілдерін меңгерту және өрнек элементтерінің өзара үйлесімдігін табу.....	48
13 - тақырып. Алдын ала дайындалған материалдардан әшекей бұйымдар жасау. Эскиз бен пішінді әзірлеу.....	50
14 - тақырып. Кестелеу өнерінде түстердің үйлесімділігіне мән беру. Кестеленген бұйымды соңғы өңдеуден өткізу.....	59
15 - тақырып. Дәстүрлі кесте өнерінің түрлері.....	61

Кіріспе

Елімізде ұлттық мәдениетті жаңғырту үшін қолға алынып, оған қамқорлық жасалып, қолдау көрсетіліп, сәндік-қолданбалы өнердің табысты дамуына жол ашылды. «Тарихи-мәдени тамырға қайта оралу, әрине, оң үдеріс. Қазақстанда ұлттық тілдің, өнердің, мәдениеттің, экономиканың дамуына барынша қолдау көрсетілуде» деген ұғымнан кейін өнерді, оның ішінде қолөнерді одан әрі дамытуға мүмкіндік туып отыр.

Қазақ қолөнерінің кешегісі мен бүгінгі жай-күйін, бірегей әдістемесін зерделеу қазір де күн тәртібінен түспей келе жатқан мәселелердің бірі. Біздің қолөнерімізді зерттеу көптеген саяхатшылар мен коллекционерлерді ғана емес, ғалымдардың, этнографтардың, археологтардың және суретшілердің де назарын аударды.

Ата-бабамыз қалдырған мол мәдени мұраның тарихын байыппен зерттемейінше, жаңа өмір талабына сай шығарма тудыру мүмкін емес. Жаңа шығарманың тамыры көне дүние тарихымен терең астасып жатқандықтан, оның жапырақты бұтақтары сол ортаның идеялық-рухани жағдайына сай жаңа заман рухынан нәр алып, мағыналы мағынаға толы болуы керек. Демек, өнер майталмандарының шығармашылығы ата-бабадан қалған мол мәдени мұрадан нәр алып, жаңа өмірдің жаңа талғам талабына сай жырлануы керек.

Қазақстанның өткені мен бүгінгі өмірінің шындығына тоқталып, оның ой-пікірін таразылаумен қатар, өнер үшін тартымды тарихи іс-әрекет жасау. Халық шеберлерінің қолөнер бұйымдарын жан-жақты зерттеп, маңызын жоймай, жаңа ағымға сай түрлендіру қажет.

Ежелгі тарихымызды жаңғырту жолында көркем туындымыздағы қиял мен ойдың біріккен туындысын мазмұнды түрде ұсынып, көпшілікке ұсынуымыз керек. Ежелден келе жатқан халық қолөнеріміздің жаңа әдіс-тәсілдерімен ұштастыра отырып, бояу гаммасын, көркемдік ерекшелігін, эстетикалық талғамын дамыта отырып, бүгінгі күні кеңінен қолданысқа енгізіп, жетістіктеріміз осы жолда, өзге елдерге сабақ болатындай дәрежеге жетіп отыр. Рухани даму жолын оның бастапқы байланысын үзбей жалғастыру – адамдардың санасына нұр мен нұр құйып, биік талғаммен өмірге деген дұрыс көзқарастың қалыптасуына жол ашу деген сөз.

Өнер туындыларының сұлулығы мен көркемдік құндылығы, мәдени қарым-қатынастың жетілуі, қоғамның дамуы заңдылықтан туындайды. Демек, тарихи өнер түрінде берілген өнер түрлерінің әлеуметтік мәнін күшейту.

Әрбір ел жасаған сәндік-қолданбалы өнерді қарапайым нәрсе деп қарауға болмайды, ол халықтың тарихын, этнографиясын, мәдениетін берік сақтап қалды. Халық әсемдік пен сұлулықтың қасиетін өмір салтына енгізіп, күнделікті эстетикалық тұрғыда терең талдай білген. Жүнді көркем өңдеу, киіз басу, кесте тігу, тоқу, ағаш ою, металл өңдеу, құрақ жасау, тігу, тері тігу, ұлттық кәдесыйлар, еңбек құралдары жасау және оның технологиясын ашатын бұйым жасау сияқты белгілі бір нысанның жасалуы оның салдарын көрсетеді.. Бұйымның нобайын, макетін немесе нысанның өзін өз өлшемінде

жасау әдісін жасау арқылы оқушылардың бейнелеу өнері, көркемдік білімдері тереңдей түседі, іскерлік дағдылары қалыптасады.

Қазіргі таңда оқушылардың сәндік-қолданбалы өнерге деген сүйіспеншілігін ояту өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сәндік-қолданбалы өнердің қыр-сырын меңгере отырып, жаңа әдіс-тәсілдер, шығармашылық әрекеттер арқылы ой-өрісін дамытады, іскерлік пен дағдыны дамытады. Шығармашылық қабілетінің қанат жаюы оның көркемдік сапасының артуына әсер етеді, мәдениетін дамытады, яғни ағымның жалпы мәдениетінің маңызды бөлігі, өміріміздің барлық саласына әсер ететін эстетикалық мәдениет қалыптасады.

Бүгінгі практикалық сабақтарда оқушылар сәндік-қолданбалы өнерімізді тереңдетіп оқытып, оларды қолөнер бұйымдарымен таныстырып, өнерге деген қызығушылықтарын арттырып, қиял-ғажайып ой-өрісін дамытып, тақырып бойынша білімдерін нақтылай отырып, практикалық өз бетінше жұмыс жасауға тікелей әсер етіп, әсер етеді. Заман талабына сай сәндік-қолданбалы өнердің қыр-сырын ұстана отырып, оны жасаудың әдіс-тәсілдерін теория мен практикада ашуға үйренеміз.

Соңында сәндік-қолданбалы өнердің жасалу тарихы мен әдістеріне тоқталдық. Өнердің қандай екенін оның қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде көрейік. Қаласаңыз, біз әлі күнге дейін өнер деп санамайтын, бірақ сөзсіз өнер деп санауға болатын тарихқа дейінгі кезеңнің бар екеніне сенімдіміз. Өндірілетін өнер бұйымдарының түрлері, олардың жасалу жолдары мен дамуы туралы қысқаша түсіндірме бердік. Біз бейне түсірілімді пайдалана отырып, көркем бұйымды стильдеу тәсілдерінің ретін қарастырдық. Біз оның неден жасалғанына, қалай көркемдікпен жасалғанына, қандай құрал-жабдықтарды пайдаланатынына тоқталдық.

1-тақырып: Жүндерге түс беру.

Жоспар: 1. Бояу түрлері мен жүнді бояу реттілігі

2. Жүн түрлері мен оны бояуға даярлау жолдары

Сабақтың мақсаты: Бояу түрлері мен жүнді бояу реттілігін меңгеру.

Қысқаша теориялық мәліметтер: Бояғыш - бояуға біркелкі көрініс беру үшін жағылған немесе денелерге, заттарға жағылған немесе түс беру үшін оған батырылған қосылыс. Қазір бояудың көптеген түрлері бар. Қолөнердің дамуына жеңіл өнеркәсіптің дамуы, нарықтық экономиканың қарқынды қадамы үлкен әсер етті. Талшықтардың түсі бояғыштың сапасымен тығыз байланысты. Яғни, бояғыштарды жасанды және табиғи жолмен алуға болады. Біріншісі, химиялық әдіспен алынған құрғақ ұнтақ, сұйық немесе түрлі түсті паста түріндегі бояулар жатады. Бояу үшін негізінен көмірден алынған синтетикалық бояғыштар қолданылады. Сіз оларды кез келген аппараттық дүкеннен таба аласыз.

Екіншісі, табиғи бояғыштар. Олар топырақтан, жос (очер), өсімдіктердің әртүрлі минералдары мен жемістерінен, жануарлардың қаны мен бауырынан алынады. Олар әртүрлі қоспаларды қосады.

Бояғыштарды қолдану орнына байланысты органикалық бояғыштар екі түрге бөлінеді: жасанды және табиғи:

а) бейорганикалық бояғыштардан жасанды органикалық бояғыштарға дейінгі синтетикалық бояғыштар.

б) өсімдік, жануар, жануар табиғи органикалық бояғыштар.

Ежелгі заманда бояу жасау технологиясы болмаған кезде табиғаттың қойнауынан түрлі-түсті материал табылған. Ертеде табиғатта жиі кездесетін және өз қалпында қолданылған түрлі түстер үшін ақ, сары, көк, қызыл, қара жер пайдаланылған. Шеберлер бояу түрлерін біріктіріп, теңгеріп, қажетті аралық түрлерін жасап, жүнді бояу, тоқыма жіптерін бояу, жиек бояу, текеме, қолдан бояу сияқты қажеттілерін отбасында сақтаған.

Жүнді бояу келесі реттілікпен орындалады.

1. Жүнді тазалау әдісі. Боялатын жүн арнайы тазартылған биязы жүн болуы керек. Жүннің иісі мен иісі бар болғандықтан (әсіресе биязы жүн), оны мұқият жумай пайдалануға болмайды.

2. Бояуды дайындау. Бояудың сапалы түрі - түйіршікті бояу. Оның жасыл және қызыл сорттары бар. Тас бояуы өзін береді. Қораптағы және қорапсыз ұнтақ бояулардың басқа түрлері тиімсіз. Сондықтан түйіршікті бояу көбірек қолданылады. Боялатын заттың салмағына байланысты бояу жағылады. Мысалы: 500 гр. 20 гр. Түйіршікті бояу қолданылады. Ұнтақты бояулар түйіршікті бояуларға қарағанда тиімділігі төмен болғандықтан, ұнтақ бояулар түйіршікті бояуларға қарағанда екі есе жиі қолданылады.

3. Бояу ыдысын дайындаңыз. Бұл шойын қазан немесе үлкен сырница болуы керек. Бұл ыдыстар бояуды тастамайды, ал үлкен көлемді болғандықтан, жүн толығымен суға батырылады. Суға толық батырылмаған жүн ала болады. Егер ыдыс кішкентай болса және су жеткіліксіз болса, боялатын материал ескіреді және нашар боялады.

4. Боялған жүннің суды алдын ала сіңіруі: Суға малынған жүнді бояу бірқалыпты жүреді. Сіңілмеген жүннің түсі өзгереді. Жүнді бояу кезінде жұмсалатын су мөлшері боялатын жүннің салмағынан 20 есе артық болуы керек.

5. Қажетті құралдар. Ағаш шанышқы дайындалуда. Бұл құрал әсіресе жүнді бояу үшін пайдалы, өйткені бояу кезінде боялған жүнді аударып, бояуға тура келеді. Оның көмегімен мақтаны сүзгінің астынан көтеріп, төңкеруге болады. Бояу үшін резеңке қолғап қажет.

6. Кескіндеме. Ірімшік салынған үлкен ыдысқа суды көп құйып, қайнаған кезде бояудың астына негізін салыңыз (ашудас). Оны бекіту және сіңдіру үшін боялатын нысанға жағылады. Сыртта негізге бір стақан тұз қосу керек (кейде суретшілер бір стақан ыстық қайнатылған тас шай құйып алады). Бұл материалдың бояуды жақсы сіңіріп, уақыт өте келе нашарламауын қамтамасыз етеді. Бояғыш негізі бар су ақ көбікке қайнаған кезде, боялатын жүннің өлшеміне сәйкес дайындалған бояу ыдысқа араластырылады. Қатты қысылып, мақалаға әкелді.

7. Жүнді бояу. Бояғыш толығымен езілгеннен кейін суға малынған жүнді сорып (бесбақан қосылған үлкен шелекке құйып), бояуы бар ыдысқа салып, қайнатады. Қайнаған кезде жүнді мезгіл-мезгіл алып тастау керек. Оның астындағы от біркелкі жанады.

Бір жарым сағаттан соң қазан түсіріліп, 20 минуттай бұқтырылады да ыдыстан бесбақанмен немесе ағаш қалақпен алынады. Бояудан алынған жүнді сірке қосылған суық сумен әбден шайқап, Жүн суы мөлдірегенге дейін шайқайды. Сонда ғана жүннің бояуы қолға жұқпайтын, түсі оңбайтын болады. Өңі жарқырап ашылады. Содан соң дайындалған шидің үстіне сорғыту қажет. Сорғығанан кейін көлеңкеде әбден кептіріп алады.

Бір түсті бояудан кейін ыдыстың іші бояудан толығымен тазаланады. Осыдан кейін ғана бояудың екінші түрі қолданылады және бояу процесі жалғасады. Тағы бір ескертпе: жүнді бояу кезінде тұздың орнына сірке суын қосыңыз. Бір литр су үшін сізге бір қасық сірке суы қажет. Ол сондай-ақ бояудың жақсы енуіне әсер етеді және жабыспайды.

Ол үшін арнайы ыдысқа 5 литр жүн құйылады. су құйып, қайнатыңыз, оған қосыңыз, содан кейін 20 г. бояу басылады. Бір стакан тұз қосыңыз. Сондай-ақ тұздың орнына 5 ас қасық сірке суын қосуға болады. Содан кейін 2,5 кг жүн қосып, бояу қайнатыңыз. Ол астыңғы жағын, ал үстіңгі жағын төменге қойып, араластыру керек. Жүнді бірнеше сағат қайнатқаннан кейін шошқа сабымен жүннің кез келген жерінен алып, қысып, қысады. Егер сумен сүртілген жүннің түсі бозғылт болса, қайнатуды жалғастырыңыз. Егер сумен басылған жүннің түсі бозғылт емес, қазан бояуының түсі болса, онда жүн қатты боялған. Осыдан кейін, контейнерді төмендетіп, шамамен 20 минут қайнатыңыз, содан кейін сүзгіден өткізіп, сүзгіге бүктеңіз және сірке суы араласқан суық сумен мұқият шайыңыз. Су мөлдір болғанша жүнді сумен шайқаңыз. Сонда ғана жүнінің түсі қолға тимейді, түсі өзгермейді. Түсі ашық, жібіткеннен кейін көлеңкеде толық кебеді.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар

1. Жүн түрлері мен оны бояуға даярлау жолдары.
2. Бояу түрлері
3. Жүнді бояу реттілігі.
4. Боялған бұйымдарға талдаулар жасау.

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі

1. Бояу түрлерін ата
2. Жүнді бояуға даярлау реттілігін анықта.
3. Жүнді бояу реттілігін сипатта
3. Жасанды, табиғи бояу түрлеріне түснiктеме бер.
4. Бояу технологиясы. /реферат/.
5. Таза табиғи бояуды дайындау жолдары қандай?
6. Бояу сапасын жақсартудағы ережелерге талдау жаса
7. Бояуға қажетті шикізаттарды ата
8. Бояуға қажетті құралдар мен материалдар.
9. Бояулар пайдалану реттілігіне қарай қаншаға бөлінеді?
10. Бояуды қандай ыдыста қолданады?
11. Бояулардың түстік шешімі қандай?
12. Боялған жүнді кептіру жолдары.

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар:

Киізді дайындау түрлерінен суреттер, су, бояу, қыл қалам, қара қалам, өшіргіш, журналдар, қағаз (формат), эскиздер, дәптер және т.б.

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

- 1.Марғұлан А. Казахское народное прикладное искусство.Т.1-2.А.1987
2. Басенов Т. Прикладное искусство Казахстана. А.,1959
3. Ибраева К. Казахский орнамент. А., 1994
4. Муканов М. Казахские домашние худ. Ремесла. А.,1979.
5. Жүннен жасалатын бұйымдар. Құраст. К.Мұқанов.-Алматы: Қайнар, 1990.-144

2-тақырып: Дайын киізден оюы тең түсетін сырмақ жасау әдістері.

Жоспар: 1. Сырмаққа түсірілетін ою үлгілері

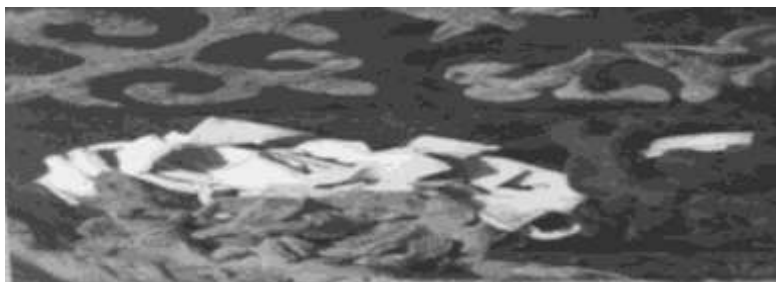
2. Оюы тең түсетін сырмақ

Сабақтың мақсаты: Киізден оюы тең түсетін сырмақ жасаудың әдіс-тәсілдерін меңгеру.

Қысқаша теориялық мәліметтер: Сырмақ сызып, оюды шебер суретшілер мен оюшылар жасайды. Кілем пішінінің жаңа жолақтары үздіксіз оюмен ойылған. Жаттығу үшін картонға кесуге арналған шаблондарды дайындауға болады. Бұл өрнекті тоқыма өрнек пластинасының жартысынан жасайды және сол үлгіні қажетті бағытта төңкеру арқылы сызылады. Сонымен қатар, сыртында ою-өрнектер болады. Бұл үлгілер дайындалып жатқан иненің бөліктеріне салынып, үлгі бойынша тесілген тесіктер ақ бояумен борға малылады. Оны анықтауға және қайта сызуға болады, егер ол анық болса, онда сол бетке ойып жазуға болады.

Бір жұп түйреуіш жасағаннан кейін, сіз түйреуіш үлгісін біркелкі жасай аласыз. Бұл әдісті қолданғанда ескі дәстүр бойынша ақ және қара киізден екі түрдің әрқайсысынан бір-бірден киіз жасалады. Ақ және қара киізді бірінің үстіне бірін қоямыз (үстіне ақ киізді қойған дұрыс), сызғышпен және метрмен өлшеп (қанша киіз керек) және әр бөлігіне (бүйіріне, алақанына, ортасына) өрнек саламыз. Киіз бірнеше қабатта кесуге мүмкіндік бермейтіндіктен, кесу үлгісі әр қабаттың тең жартысына қолданылады. Оған көптеген конструкцияларды салуға болады (бірақ дәстүрлі садақ сызықты болуы керек). Шұңқырлар жиі қос сызық үлгісін пайдаланады.

«Қос сызық» - сызық бойымен бірдей үлгінің тізбегі. Немесе бір түсті үлгі бір сызық бойымен қайталаыады. Мұндай жіпті біз «қос сызық» деп атаймыз. Мысалы, сырмақтағы жиек екі жолды жіпті білдіреді.

Ою үлгісі қолданылған соң, оюшы киізді өткір пышақпен қозғалтпай аяғымен басып, сызықтар бойымен кеседі. Кесілгеннен кейін тірек киіздің екі жолағын тегістеп, оның үстіне екі түрлі киіз үлгісін тізіп қою керек. Ақ киіздің ортасын қара киізге, қара киіздің ортасын ақ киізге ауыстырыңыз, содан кейін екі жағы мен екі басының өрнектерін өзгертіңіз, қара киіздің ішкі өрнегін ақ киізге, ақ киіздің ішкі өрнегін ақ киізге ауыстырыңыз. қара киіз, ортасында қара киіздің ішкі өрнегі ақ киіздің ішкі өрнегі. Ақ киіздің ішкі өрнегін қара киіздің ішкі өрнегінің орнына қойғаннан кейін өрнекті туралау, тегістеу, тегістеу, пішіндеу. бөліктерін кесіңіз, содан кейін жиегін бүктесеңіз, сіз ұқсас өрнектері бар, бірақ әртүрлі түстердегі жұп таспаларды көресіз.

Дәстүрлі өрнек болсын, тұтас өрнек болсын, кілем өрнегі болсын, әрқайсысының ою-өрнегі бірдей.

Ақ киіз және кара киізден ойыстырылып орналасқан композиция

Кейде шеберлердің сырмақ оюы жақсы ойылса да қарама-қарсы беттері біріне-бірі сәйкеспей, бір жаны ішкі оюы, бір жаны сыртқы оюы болып «әттеген-ай» дегізеді. Сәйкессе де екі жан оюды біріне-бірін қарама-қарсы келтірмей бір бағытта орналастырып қояды. Бұның барлығы сырмақтың өлшеміне, көркемдігіне ықпал етеді. Ою оярда кездемені міндетті түрде ашық жанын тұйықтап алып ою керек. Тұйықтап алып ойғанда шыққан екі бөлек ою тепе-тең болады. Бұл оюды сырмаққа түсіруде оюдың желісі бар тегіс жағын сырмақтың бірыңғай шетіне, яғни бірыңғай ортасына қарату керек. Сонда оюлар қарама-қарсы симметриялы болып түседі.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Сырмақ жасауға қажетті материалдар.
2. Сырмаққа түсірілетін ою үлгілерінің дайындалу жолдары.
3. Оюы тең түсетін сырмақ жасау әдістері.
4. Оюы тең түсетін сырмақты бейнелеу.

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар:

Альбом, қалам, гуашь, сырмақ түрлерінің үлгілері, сырмақ дайындауға қажеті материалдар т.б.

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

1. Сырмақ жасауға қажетті материалдарды ата.
2. Жаңаша кілем пішініндегі сырмақтардың жасалу жолдары.
3. Сырмаққа үлгі дайындау әдістері.
4. Жұп сырмақ жасау жолдары.
5. Оюы тең түсетін сырмақ жасау әдістері.
6. Оюы тең түсетін сырмақты бейнелеу /A4 форматта/.

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Жүннен жасалатын бұйымдар. Құраст. К. Мұқанов. - Алматы: Қайнар, 1990. - 144 бет.
2. Масанов Э.А. Казахское войлочное производство во второй половине XIX и начале XX веков // Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т.6. Алма-Ата, 1959. С.104-126.
3. Муқанов М.С. Казахское декоративно-прикладное искусство. Л.: Аврора, 1970.
4. Ысқақызы Ә. Сырмақ өнері. - Алматы. «Алматы кітап» ЖШС., 2007. - 232 бет.

3-Тақырып: Киіз өңдеудің қазіргі заманғы тәсілдері

Жоспар: 1. Киіз өңдеудің қазіргі заманғы тәсілдері

2. Сәндік киіз бұйымын жасау әдістері

Сабақтың мақсаты: Қазіргі заманғы жүннен жасалатын бұйымдардың қыр-сырларын және әдіс-тәсілдерін игеру.

Қысқаша теориялық мәліметтер: Бүгінгі жүннен жасалған киізден жасалған бұйымдар икемді және пластикалық қасиеттері бар материал болып табылады, олар бүкіл әлемге дерлік белгілі. Бүгінгі қолөнершілер көркем бұйымдарды жасауда киізді өте кең ауқымда пайдаланады. Оған жиһаздар мен интерьер заттары, пуфтар мен орындық төсеніштері, перделер мен жастықтар, сәндік дастархандар мен майлық сақиналары, ыстық қазандық төсеніштері мен тұтқалары, жұмыртқа жәшіктері мен жылытқыштардың қақпақтары, абажурлар мен перделердің әшекейлері кіреді. Ол сәнді панельдер мен еденге арналған кілемдер арасында лайықты орын алады. Түрлі заманауи технологияларды қолдана отырып, сіз әртүрлі текстуралар мен маталарды - жібек, мақта, кендір, тоқыма бұйымдарын біріктіру арқылы шынайы шедеврлерді жасай аласыз. Сондай-ақ киізден жасалған әшекейлер мен киім аксессуарларын таба аласыз. Оларға моншақтар, сәнді түймелер, шаш қыстырғыштары, броштер, білезіктер, белдіктер мен сөмкелер, әмияндар мен ұялы телефон қораптары, күнделікті аяқ киім және тіпті етіктер, береттер мен береттер, косметикалық сөмкелер мен құжаттарға арналған мұқабалар, іскерлік қалталар мен қарындаш қаптары жатады. Оқушылар бір-біріне беруге ыңғайлы бұйымдарды, шыршаны безендіретін ойыншықтарды дайындайды. Киізден жасалған бұйымдар қолмен тігіледі және жиналады. Қолмен тігу түрлері престеу, қызғылт, сусымалы, тігу, бұрау, тор арқылы жүзеге асырылады. Оны түрлі-түсті жіптермен безендіріп, әр түрлі қолмен кестелеуге болады. Бұйымның шетін көлденеңінен екі қабатты түрлі-түсті жіппен тігіп, жіпті айналдыра оралған тігісті жайма деп атайды.

Киіздің бетіне өрнек салуға немесе боялған жіптермен кестелеуге болады. Жіптің түрі киіздің түсіне қарай таңдалады. Мысалы: күлгін түс үшін көк, жасыл түс үшін қызыл, қызыл түс үшін жасыл, сары түс үшін қызыл түсті қолдануға болады.

Ол болашақ бұйымның схемасы бойынша ою-өрнектермен және түрлі-түсті моншақтармен шебер безендірілген. Бұл оқушылардың талғамына сай жасалады. Алдымен жүнді төсеп, қажетті құрал-жабдықтар мен ыстық суды дайындаймыз. Жүн өлшеміне қарай басылады. Салған өрнектеріңізге қарай жүннің бетіне түрлі-түсті жүннің үлгісін де жасауға болады. Мысалы, көзілдірікке арналған сөмке. Бізге 0,5 м. Дайындалған жүнді мақтаның бетіне қолдың жеңілдігімен жайып, бетіне жағу үшін де өрнек сызылады, ал торды жүннің үстінен сабынды ерітіндімен жабады. Оның бойында қолдың ырғақты бағытымен сабын ерітіндісі сабынды суға малынған. Біз пайдаланатын су ыстық болуы керек. Суымыз қатып қалса, жүніміз бір-біріне жабыспайды. Сондықтан киіз басу процесінде жүн ыстық күйде өндіріледі. Жүннің үстіне матаның бетіне жабысқан сабынды су жүнді матамен бірге төңкереді де,

бетін ыстық сумен шашыратқанда шетінен бос жүн ортасына жиналады. Үстелге қайта-қайта соғылады. Осыдан кейін сабынды кетіру үшін таза сумен жуылады және кептіріледі.

Үлгі алдыңғы сабақтарда дайындалған нобай бойынша дайындалады. Оны сол үлгі бойынша жасап, киіз бетіне қойып, өрнек үлгісінің ыңғайлылығына қарай сызып, бұйымның бөлшектерін сызық бойымен қию арқылы жіңішке етіп басуға болады. Сондықтан қалың киізді сызылған сызықтар бойымен өткір пышақпен, аяқпен басып, қозғалтпай кеседі. Жіңішке киізді өткір үлкен қайшымен сызық бойымен кесуге болады.

Әдістемелік нұсқау

Киізді дымқыл да, құрғақ та жасаудың бірнеше жолы бар. Киізден бұйымдар жасау біраз тәжірибе мен шыдамдылықты қажет етеді. Сәндік бұйымдарды жасауға болады: аяқ киім, сөмкелер, сөмкелер, кілемшелер, қуыршақ, ұялы телефон қаптары және т.б. көркем бұйымдар.

Алдымен көркем шығарманың бірнеше шығармашылық эскиздері жасалып, дайындалады. Олардың түрін табу үшін әртүрлі диапазондарда іздеу керек. Жоғарыда айтылғандай, олардың біреуі өз қалауы бойынша бекітіліп, нобайы дайындалады. Мысалы: Жасалатын бұйым ұялы телефон қапшығы. Дайындау технологиясымен алдымен эскиз және белгіленген өлшемдері бар өрнекті композиция дайындалады. Өндірілетін бұйымның үлгісін көрсету кезінде нұсқаның жалпы түс құрылымына назар аударған жөн. Қолда бар материалды кеңінен пайдалана білсе, нұсқадағы бейнероликтің әсерін көрсету техникасы жарқын болса, оның жұмысы соғұрлым тартымды, қызықты болады. Сызылған эскиз бойынша көркем бұйымның бөліктерінің санына сәйкес макет жасалады. Өйткені өнімге қажетті материалдар осы үлгінің өлшеміне сәйкес есептеледі. Ал үлгі берілген өлшемдегі қатты (картон) қағазға көшіріліп, артық бөліктері қайшымен кесіледі.

Сұрыпталған жүннен киіз басу үшін дайындық жұмыстарын ретімен жүргіземіз. Біріншіден, пальто таза болуы керек. Ол үшін кәстрөлге немесе шелекке 4 литр су құйып, 4 ас қасық сода немесе 2 ас қасық пері қосып, жүн жұмсақ болғанша сығыңыз. Олардың барлығын бірден ыстық судан шығармай, бірнеше рет алып, шелекке немесе мұзды судағы арнайы ыдысқа салып, бірнеше рет шайыңыз. Осыдан кейін жүнді қайтадан сабынмен жуып, мұзбен немесе жылы сумен қайта-қайта шаяды. Пальто сыққанда таза болуы керек, сыққанда әжім түссе, пальто таза. Жуылған жүнді мақта матаның үстіне күн астында немесе жылы жерде кептіреді. Матаның астына су өтпеуі үшін клеенкамен мақта жайылады.

Енді дайындалған бұйымның нобайының түстері бойынша жүнімізді жоғарыдағы ретпен бояймыз, кептіреміз.

Сәндік бұйымға қажетті жүннің мөлшеріне қарай, кептірілген жүннің шетінен жүнді алып, оны қағып немесе ыстаймыз. Біз темекі шегеміз. Туту – бір үзінді қолмен жазып, үлгілдету дегенді білдіреді. Қақталған жүннің түсіне қарай ақ, қара және түрлі-түсті болып бөлек ысталған. Жүнді арнайы

тарақпен тарауға болады. Киіз басу жүнді арнайы инемен тығыздау арқылы жасалады.

Бірінші тапсырма:

Ал енді практикалық сабақ барысында орындайтын сәндік киіз бұйымын жасау үшін киіз басуға қажетті материалдар:

1. Жүн (нақты жасамақ затқа байланысты меринос, қылшық жүнді немесебиязы жүнді флис);
2. Сұйық немесе балалар сабыны, 1 л. ыстық суға 1 ас қасық сұйық сабын қосылады (сабын нейтрал РН болғаны жақсы);
3. Үстел, оған жабылатын қалың клеенка (клеенка үстелдің үстін бүлдіріп алмау үшін);
4. Пароллон / ені 10 см/;
5. Арнайы ине;Синтетикалық полотно, тюль, тор, капрон, немесе тығыз мақта мата (бұлар жүн қолға жабыспау үшін қажет);
6. Су себелейтін ыдыс;
7. Су құятын ыдыс (тостақ);
8. Артық суды сорғытуға арналған губка;
9. Эскиз жасау және оны үлгі (трафарет) жасап бекіту;
10. Киізді тегістеу үшін оқтау (таяқша);
11. Жүн өлшейтін таразы.

Екінші тапсырма:

Өз қалауларың бойынша таңдалған көркем бұйымның эскизін дайындап, киізде орындаңыз:

1. Жүнді сорттап, жуып, кептіру, оны түске ендіру;
2. Жүндерді түту және шүйкелеу;
3. Пароллонға жүнді ретімен, қабаттап қабықшалап салып шығу;
4. Екінші қабатқа жүнді вертикаль түрде қабаттап қабықшалап салып шығу;
5. Салынған жүн бетін жәйменен алақанымызбен абайлап басып-басып қоямыз, әрі салынған жүннің қалыңдығын тексереміз;
6. Пароллон бетіне жүнді арнайы инені кіргізу арқылы ендіреміз
7. Салынған жүн бетін арнайы тормен жауып, бетіне сабынды жылы суды енгізу (бұрку);
8. Жабылған тор бетінен жәйменен алақанымызбен басуды жалғастыра береміз;
9. Қолымызды сабындап, алақанымызбен сипалап уқалаймыз (15 минут);
10. Тор сыртына жүн қылшығы шыққаннан соң торды алып тастап, киізді сипалай отырып өңдейміз / 5 мин./;
11. Ал енді екінші бетіне аударып, осы тәсілдерді қайталаймыз;
12. Оң бетіне жүннен есіп өрнектер түсіреміз;
13. Бұйымның бүгілген шеттерін абайлап саусақпен тегістейміз;
14. Фактураны сабындалған қолымызбен тағы өңдейміз және оны қайтадан дөңгелете береміз;
15. Бұйымның жиектерін кесіп, екі жағынан сабынмен өңдейміз;

16. Бұйымды тігістері қатқанша дөңгелетеміз;
17. Бұйым түрін модельдеу жұмысына кірісіп, әр жеріне сәнді өрнектер салуға, жиегін тығыздап басуға болады;
18. Соңында суға салып жуып, сумен алақан арасына қысып ағызған дұрыс;
19. Кептіруді арнайы жылы жерге жайып қойған дұрыс;
20. Кепкен соң бұйым бетіндегі қылшықты ұстарамен өңдеу қажет;
21. Соңғы сәндеуден өткізуге болады;
22. Дайын бұйымды байқауға қою.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Теориялық бөлімін оқу.
2. Көркем бұйымның бірнеше шығармашылық ізденіс эскиздерін салу.
3. Киізді басу үшін, даярлық жұмыстарын жүргізу. (сорттау, бояу)
4. Киіз өңдеудің қазіргі заманғы тәсілдерімен орындау

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар:

Альбом, қалам, гуашь, сырмақ түрлерінің үлгілері, сырмақ дайындауға қажеті материалдар т.б.

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

Өз қалаулары бойынша таңдалған көркем бұйымның эскизін дайындау.

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Жүннен жасалатын бұйымдар. Құраст.К.Мұқанов.-Алматы: Қайнар,1990.-144 бет.
2. Марғұлан А. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. Алматы. Өнер, 1986.
3. Масанов Э.А. Казахское войлочное производство во второй половине XIX и начале XX веков // Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т.6.Алма-Ата, 1959.С.104-126.
4. Муқанов М.С. Казахское деоративно-прикладное искусство. Л.: Аврора, 1970.
5. Ысқаққызы Ә. Сырмақ өнері. –Алматы. «Алматыкітап» ЖШС., 2007.- 232 бет.

4-тақырып: Киіз басуға қажетті материалдар мен құралдарды тандап жұмысты орындау жолдары.

Жоспар: 1. Жүннен жасалатын бұйымдар.

2. Эскиз дайындау үлгісі

Сабақтың мақсаты: Қазіргі заманғы жүннен жасалатын бұйымдардың қыр-сырларын және әдіс-тәсілдерін игеру.

Қысқаша теориялық мәліметтер: Киіз жасау үшін: 1) эскиз, шаблон, шикізат (қой жүні, меринос жүні, ешкі жүні, түрлі-түсті жүн, тоқыма жіптің түрі) құралдар (үлкен паралон, ши, торлы мата, ұсақ губка, киіз ине, шелек) , кір сабын, су, жүн тарағы, таразы, жүн бояуларының түрлері, сірке суы, тұз, бояуға арналған ыдыс)

Енді олар туралы жеке-жеке тоқталайық. Алдын ала тақырып бойынша жоғарыда көрсетілгендей түс схемасы бар эскиз дайындалады. Эскизге сәйкес, картон өлшеміне сәйкес бұйымды жұқалау ыңғайлы. Эскиздегідей, ол үлгіде, түс схемасымен жасалған және дайындалған. Үлгіні реттеп, дайындағаннан кейін біз өнімге шикізатты дайындауға кірісеміз. Шикізат ретінде алдымен жүн түрлерін аламыз. Түсіне қарай сұрыптап, қоқыстан тазартып, арнайы үлкен ыдысқа жылы су құйып, оған кір жуу содасын және аздаған сиқырлы сұйықтықты қосып, түсі бойынша бөлек жуамыз. Соңында біз оларды таза суға салып, оларды арнайы созылған жіпке бөлек төсеп кептіреміз. Ал, енді кілемнің бетін әрлеу үшін кептірілген жүнді бояу технологиясы арқылы түрлі түске бояп, дайындап аламыз. Жүнді бояу кезінде арнайы бояғыш ыдыстағы дайын бояуды да, табиғи бояуларды да пайдаландық. Бояуға сірке суы мен тұз қосылады. Боялған жүндерді кептірдік, енді арнайы тарақпен тараймыз.

Өнімнің негізі үшін пайдаланылатын кептірілген боялмаған жүн, жоғарыда айтылғандай, егер орын ыңғайлы болса, тарауға болады. Өнімнің көлеміне қарай алдын ала паралон дайындаймыз. Айта кету керек, өнімді өндіруге дейін пайдаланылатын шикізат мөлшері 40% -ға азаяды. Сондықтан өнімнің көлемі сәйкесінше есептеледі. Өнімнің мөлшеріне байланысты қол таразылары қажет. Егер таразыда өлшеп алсаңыз, бұйымның пішіні өзгермейді, біртекті болады. Киіз басу технологиясында өндірілетін өнімге байланысты технологиялық реттілік бойынша жүргізіледі. Әрбір шығармашылық жұмыстың өзінің технологиялық орны бар.

Қазіргі кезде киіздің бетіне инемен сурет салу кеңінен қолданылады. Мақта жүні бір қалыпта паралонның бетіне көлденең төселеді. Ал екінші қатар тігінен төселеді. Содан кейін біз паралонның бүкіл бетіне инені енгізіп, жүнді байланыстырамыз. Иненің ұшында шашты қатайтатын 10 шақты тіс бар. Жүн паралонның бетін толығымен жауып болғаннан кейін оның бетіне түрлі-түсті жүнмен композиция салуды бастаймыз.

Біз композицияны басқа көбіктің бетіне сұйылтамыз, бірінші қатарды көлденең, екінші қатарды тігінен орналастырамыз және олардың барлығын инемен кіргізіп, біріктіреміз. Содан кейін біз оны паралонның бетінен ажырата аламыз. Жаңадан алған жүнімізді матаның бетіне жаямыз. Жүннің бетіне торымызды жайып, жылы немесе ыстық суға аздап сабынды сығып, арнайы ыдысқа құйып, содан кейін осы суға кішкене көбік түсіріп, дайындалған жүнді сабынды ерітіндіге сіндіреміз. Қолмен ысқылағанда, біз де торды аз мөлшерде сабынмен сүртеміз. Біраз уақыттан кейін катушка қайта-қайта арнайы зарядпен өңделеді. Бұл әдісте киізіміз тегістеліп, шыңдалады. Соңында сабын кеткенше таза сумен жуып, құрғатыңыз. Кептіруден кейін калькаға екі картон жануарды алып, басылған киіздің бетіне қойып, пішінін кесіңіз.

Біз құрылыс композициямызды паралонның бетіне жағып, оны инемен жабыстырамыз. Дайын өнімді көбік бетінен ажыратып, бетіне шие салып, ыстық су құйып, тепкілей аламыз. Соққымен біз оны және білекті ашамыз. Жақсылап дайындау үшін төрт жағын үстіңгі және асты кезектесіп

куырыңыз. Сонда ол пішінін жоғалтпайды, шаршы түрінде басылады, бірақ ол алдыңғы пішіннен 30-40% кіші болады. Мұнда ата-әжелеріміздің технологиясы бойынша басып шығарады.

Осындай қажетті материалдар мен құралдарды киіз басу үшін алдын ала таңдап, дайындап аламыз.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Теориялық бөлімін оқу.
2. Киізді басу үшін, даярлық жұмыстарын жүргізу. (сорттау, бояу)
3. Киіз өндеудің қазіргі заманғы тәсілдерімен орындау.

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар:

Альбом, қалам, гуашь, сырмақ түрлерінің үлгілері, сырмақ дайындауға қажеті материалдар т.б.

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

Көркем бұйымның бірнеше шығармашылық ізденіс эскиздерін салу.

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Жүннен жасалатын бұйымдар. Құраст.К.Мұқанов.-Алматы: Қайнар,1990.-144 бет.
2. Марғұлан А. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. Алматы. Өнер, 1986.
3. Масанов Э.А. Казахское войлочное производство во второй половине XIX и начале XX веков // Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т.6.Алма-Ата, 1959.С.104-126.
4. Муканов М.С. Казахское декоративно-прикладное искусство. Л.: Аврора, 970.
5. Ысқақызы Ә. Сырмақ өнері. –Алматы.» Алматы кітап» ЖШС., 2007.-232 бет.

5 тақырып: Былғары және теріден жасалатын бұйымдар. Дайындалатын бұйымның үлгісі мен пішінін әзірлеу.

Жоспар: 1.Былғары және теріден жасалатын бұйымдар.

2.Табиғи былғарыдан жасалған бұйымдарды өндеу ерекшеліктері.

Сабақтың мақсаты: Білім алушыларға былғары мен теріден жасалатын бұйымдардың өндеу ерекшеліктерімен таныстырып, дағдылары мен қабілеттерін жетілдіру.

Қысқаша теориялық мәліметтер: Ата-бабаларымыз көшпелі мал шаруашылығымен өте ерте заманнан бері айналысып келген. Сол бағзы замандардан бері халық шеберлері мал мен аңның терісін, жүнін, мүйізін, сүйегін, тұяғын, құйрық-жалын үлкен шеберлікпен ұсатып, олардан киім-кешек, қару-жарақ, ат әбзелдерін, ыдыс-аяқ, тағы басқа толып жатқан тұрмысқа қажетті бұйымдар жасаған. Әрбір іске әр түрлі терілер пайдаланылған. Шеберлер оның әрқайсысына өзінше атау берген. Мысалы, ірі қараның терісі әрбір іске арнайы пайдаланылғандықтан, соған қарай: сиыр

терісі, өгіз терісі, тайынша терісі, бұзау терісі деп төртке бөліп атайды да, әр терінің өн бойы - жондық, қабырғалық, үйектік, пұшпақ, мойын деген бөліктерге бөлінеді. Жылқы терісін: бие терісі, жабағы және құлын терісі деп үшке бөледі. Түйе терілерін: атан терісі, бота терісі деп екіге бөледі. Атан терісі, өгіз терісі және олардың жондықтары қол істеріне ең қолайлысы. Қой терілері: жабағы тері, қырықпа тері, күздік тері, соғым терісі, тақыр тері, тоқтышақ терісі, сеңсең тері, елтірі, мари, жылбасқа деп бөлінеді. Осы терілер киім түрлерінің барлығына жарай береді. Ешкі терісін: жүндес тері, тақыр тері, түбітті тері, серке терісі, лақ терісі, мари терісі деп бөледі. Ешкі терілері өте төзімді, берік келеді. Сондықтан одан алуан түрлі киімдер тігеді, бөстек, тулақ, торсық, саба, қапшық жасайды.

Теріні өңдеу. Тері өңдеу кәсіпшілігі қолөнерлердің арасында жетекші орын алған. Қазақтар баяғыдан-ақ тері илеуді және оны әр түрлі түске бояуды білген, теріге батырма салу, өрнек тігу техникаларын меңгерген. Қазақ халқының тұрмыс – тіршілігінде, шаруашылық жайында, қолөнер саласында тері өңдеу өнері маңызды орын алады. Себебі, негізгі тіршілік көзі мал шаруашылығы болғандықтан қазақ халқы малдың етін, сүтін азық етсе, терісі мен жүнін киім – кешек тігуге, тұяғы мен мүйізінен, сүйегінен әр түрлі қолөнер бұйымдарын әзірлеген, тіпті, малдың тезегін де тастамай отын ретінде қолданған.

Теріні илеу. Қазақ халқы теріні көбіне илеп пайдаланған. Иленбеген ірі қара малдың терісін шылғи тері, шылғи қайыс деп атаған. Шылғи қайысты ұқсатудың екі түрлі жолы бар. Бірі – оның жүнін сылып тастап пайдалану, екіншісі –теріні жүнін сылымай-ақ пайдалану. Иленбеген жүнді терілерден тулақ, тайтері, бөстек, тұлып, қауға, мес, дорба, шарқай, т.б. заттар жасаған. Жүнін алып тастаған терілерден көк, өкше сірі, көн, дабыл жасалады. Құрымға салынып, ысқа ұсталып, құмға қатырылған теріден саба, торсық, көнек, шанақ жасалады. Мал терісін малма әдісімен илеген. Малма дегеніміз — үлкен ыдысқа ашытқы ашытып, теріні соған салып илеу. Боялған терілерден әсем киім, тұрмыста тұтынатын әдемі заттар жасалады. Ал, аң терілерінің (түлкі, қарсақ, қоян, т.б.) төрт түлік малдың терілерінен айырмашылығы олардың терісі жұқа. Терінің ішкі жағына айран немесе сарысуға ұн қосып (қарабидайдың ұны) арнаулы и жағып, бір – екі тәулік жылы жерде ұстайды. Қоян, түлкі, қарсақ, бұлғын, т.б аң терілері өте жұқа болғандықтан иді жылдам қабады. Әбден иі қанған теріні тазартып, уқалап, созғылап жұмсартқан жөн. Иі қанып жұмсартқан тері ақ түсті әрі жұмсақ болады. Олардан бас киім, жаға т.б тігуге болады.

Теріні бояу тәсілдері. Иі қанып, керіліп, созылған, талқымен созғыдан өтіп, сүргіленген тері аппақ әрі жұмсақ болады. Бірақ ақ тері кіршен келеді. Сондықтан, теріні табиғи бояулармен бояуды халық шеберлері өте ерте замандарда-ақ меңгерген.

Семіз малдың терісі майлы болады. Майлы теріні бояу қиынға түседі. Сондықтан терінің майын сорғыту үшін бор, сор, күл, т. б. сеуіп бірнеше тәулік ұстаған жөн.

Тері бояу үшін көп қолданылатын шикізат – ағаштардың қабығы болып табылады. Ол үшін тал, емен, сарыағаш т. б. қабығы қолайлы. Әлдебір қажеттілік үшін жығылған ағаш болмаса, тері бояу үшін өсіп тұрған ағаштың қабығын ешқашан сыдыруға болмайды. Ағаш қабығын жуып, көлеңкеде кептіреді. Кепкен соң темір келіге түйіп, немесе қол диірменге тартып, ұнтақтап алған жөн.

Сол сияқты тері бояу үшін рауғаштың тамыры, томар бояу, қына т. б. көптеген өсімдіктердің тамыры мен бүрлері жарамды. Өсімдік тамыры мен жапырағын күз айларында жинап, жуып, тазалап кептіреді де ұнтақтап алған соң әрқайсысын жеке-жеке ыдысқа салып қояды. Ұнтақ қандай өсімдіктен алынғанын жазып қойған жөн. Өйткені әр өсімдік әртүрлі реңді береді. Қына – қызыл болса, еменнің қабығы қоңыр, сарыағаштың тамыры – сары болса, ермен жусанның бүрінен жасыл түс шығады. Боялатын терінің түсін бояу ұнтақтарын бір-біріне қосып, қажетті реңді алуға болады. Аталған табиғи бояулардан ашық сары түстен бастап қызыл қоңыр, қызыл күрең, шымқай қызыл, қою қоңыр түске шейін алуға болады.

Ұнтақталған бояудың бір өлшеміне екі өлшем су қосып қайнатады. Суға тұзды тататындай мөлшерде қосып, басытқыретінде бір қасық сірке суын, мүсәтір немесе ашудас қосуға болады. Су әбден қайнап ұнтақтың бояуы шыққан соң ұнтақ қалдығын екі-үш қабат дәкеден өткізіп сүзіп алады. Тері күймейтіндей қанжылым кезінде бояуды таза киізбен немесе қылқаламмен жағып бояй беруге болады.

Бояудың қоюлығын су қосу арқылы, түсін басқа түсті ұнтақ қосу арқылы реттеуге болады. Боялған теріні көлеңкеде кептіріп, әбден кепкен кезде уқалап, керіп созып пайдалана, қажет бұйым тігеді.

Терінің бітімі мен болмысы. Терінің өзі негізгі үш қабаттан түзіледі.

1. Эпидермис – терінің сыртқы берік, жылтыр қабаты. Ол ылғалды клеткалардан түзіледі де ұсақ қан тамырлары мен тері тесіктері арқылы қорек алады. Терінің түгі (жүні) эпидермис қабатын тесіп өтіп негізгі қабатынан басталады.

2. Терінің негізі - өте серпімді коллагенді талшықтардан түзіледі. Коллаген талшықтары әртүрлі бағытта тұтаса орналасқандықтан терінің серпімді әрі өте берік болуын қамтамасыз етеді.

3. Терінің үшінші шел деп аталатын қабаты көкетпен астасып жатады. Терінің астындағы клетчаткалардан түзіледі. Иленген терінің шелі түгел алынады. Терінің сапасы көптеген факторларға байланысты болады. Ең сапалы тері жас малдікі. Малдың жасы асқан сайын терісі қалыңдап, сапасы төмендей түседі. Еркек малға қарағанда ұрғашы малдың терісі биязы әрі сапалы болады.

Терінің ең сапалы тұсы малдың жоны мен сауырында, қабырғалық деп аталатын қос қапталында болады. Мойын терісі олардан сәл жұқалау келеді. Ал бауыр терісі мен пұшпақтары өте жұқа болады. Терісі ең қалың мал – сиыр, содан соң түйе терісі, ал ең жұқа тері жылқынікі. Байырғы шеберлер жылқы терісін сыпырған кезде бауыр терісінен жалпақтығы бір қарыстай

ұзын жолақты бөлек сыпырып алып таспа тілу үшін қолданатын. Міне, осыны үйек деп атайды.

Ұқыпты шеберлер үйектен таспа тіліп, одан қамшы өріп, теріден жасалған бұйымдарды тігу үшін қолданады. Ондай таспамен іс тігерде таспаны сәл ылғалдап алады. Кепкен кезде таспа тартылып, тігісті қатты қысып, берік ұстайды. Тарамыс әзірлеу үшін соғымға сойылған ірі қараның жіліншік сіңірлерін ет ілестірмей сылып алған жөн. Сылынған сіңірлерді көлеңкеге іліп, бабымен кептіреді. Сіңір әбден кепкен кезде ағаш дөңбекке (жаңғырық) салып, ағаш балғамен жаныштап соқса, ол түте-түтесі шығып, бөлшектеніп, талшықтанады. Әбден иін қандыра уқалап салалап жұмсартып алған соң, ірі еркек жүзді тарақпен тарасаң ол біркелкі жіңішке талшықтарға айналады. Қажет болса талшықтарды есіп, ширатса тарамыс әзір болады. Тарамыс қатты кеуіп құрғап кетсе үзіле береді, сондықтан оны өсімдік майымен майлап, бүктеп, былғарыдан тігілген қапшықта сақтайды.

Тарамысты торсық, мес, саба т.б. теріден жасалған ыдыстарды тігу үшін пайдаланады. Тарамыспен іс тігерде оны сілемдеп, сәл ылғалдап алып қолданған жөн.

Теріден жасалған мүліктер: Бөстек – адамдардың астына төсеуге арналған жұмсақ төсеніш. Мес – қымыз, шұбат, айран, іркіт сияқты сүт тағамдарын құюға арналған ыдыс. Көшпелі қазақ халқының қоламен байланысы аз болғандықтан, тері ыдыс бұйымдарынан жасады. Мысалы, торсық, көнек, мойнақ, саба, т.б.

Көнек – шикі теріден тігілген, бие саууға арналған шүмекті ыдыс. Онымен бие сауғанда бауын білекке іліп алып, түбін тізеге тіреп, биенің мінер жақ санын қос қолмен қаусыра құшақтап сауады.

Көнек жеңіл болады және қаңылтырдан жасалған ыдыстардай даңғырламайды. «Көнектен шошыған бие оңбас, көптен бөлінген үй оңбас», - дейді халқымыз.

Көнекпен сауғанда мал мазасызданбай жақсы иіп, сүтті мол береді. Көнекті көбінесе жылқының жон, сауыр терісінен, түйенің мойнағынан жасайды.

Мойнақ – түйенің алқымы мен бауыздауына дейінгі жармай, бітеу сыпырып алған мойын терісі.

Көнек жасау үшін жас теріні түгінен арылтып, мойнақтың кең жағын түптеп, тарамыспен тігіп, бір бүйірін арнаулы үлгімен тігілген шүмекті бекітеді. Көнектің аузына жас тобылғыдан иіп, шеңбер салып, оны сыртына қарай терімен көмкере тігіп шегендейді.

Содан соң көнектің ішіне еленген кебу құм толтырып, тері әбден кепкенше көлеңкеде ұстайды. Тері кеуіп көнге айналған соң ішіндегі құмды төгіп тастайды. Тері кеппей сәл тобарсыған қоңыр-құрғақ кезінде қажет болса арнаулы мүйіз батырғымен сызып өрнек салуға да болады. Содан соң тобылғы, аршаның бүрімен ыстап алу керек. Ыдысты ыстаған кезде аузын төмен қаратып, ішіне түтін кіретіндей етіп ыстаған жөн. Ыс сіңген тері қоңырқай түске еніп, әрлене түседі, әрі оған құйылған тағамның исі де дәмі де жағымды болады.

Көнектің ауыз жағына металл шығыршықтар бекітіліп, оларға өрілген қайыс бау тағылады. Жақсы ысталған көнекке бір-екі тәулік қатты ашыған айран құйып, шикі дәмін алады. Содан соң қайнаған тұзды сумен жуып, кептіріп, жылқының майын жағып пайдалануға болады.

Торсық–қымыз, шұбат айран т.б сүттен әзірлейтін сусындарды сақтап, тасымалдайтын шылғи (шикі, қам) теріден жасалған. Оны түйенің, сиырдың, жылқының жон, сауыр терісінен тігеді. Ол үшін терінің түгін жидітіп, шелін тазалап, көлеңкеге керіп кептіреді. Сәл тобарсыған кезде арнаулы үлгімен пішіп, екі жағын беттестіріп, тарамыспен итіс-тартыс әдісімен тігеді. Содан соң торсықтың ішіне жуып, кептірген таза қиыршық құмды кептеп, аузына ағаш тығын тығып көлеңкеге қойып кептіреді. Бір-екі тәулік кептіріп, батырғының ұшымен сызып, торсық бетін өрнектейді. Осы тұста өте мұқият болған жөн, тері дымқыл болса, немесе қаудырлап қатты кеуіп кетсе, өрнек түспейді.

Сондықтан, теріні бабына келтіріп, «қоңыр-құрғақ» кезінде өрнек салса, өрнектің бедері айқын әрі терең түседі. Теріге бедерлеп өрнек салу әдісін халық шеберлері «батырма», «бедерлеме», «таптаурын» деп атайды. Өрнек терең әрі бедерлі болу үшін оның өн бойын қуалай батырғышты бірте-бірте тереңірек батырып, бірнеше мәрте қайталау керек. Батырғының ұшы тері бетінде жеңіл сырғу үшін әлсін-әлсін майға батырып алған жөн. Тері ыдысқа өрнек салғанда ыдыстың қарсы қапталындағы бедерлі өрнекке нұқсан келтірмей, астына жұмсақ көпшік қояды. Өрнек бедерлеп болған соң 2-3 тәулік көлеңкеде кептірсе ыдыс қатайып, көнге айналады. Содан соң ішіндегі құмын төгіп, ыстап, жуып, майлап пайдалануға болады. Қазақ шеберлері жасаған торсықтар негізгі екі түрге бөлінеді. Біріншісі мүйізді торсық, екіншісі жанторсық. Мүйізді торсықтар әдемі әшекейленіп, үйде керегенің басында ілулі тұрады.

Ал торсықты мүйіздеп жасайтын себебі – ішіндегі қымызын сарқып құйғанның өзінде торсықтың қос мүйізінің қусында бір-екі қасық қымыз қалып қояды. Қымызы түгесілген торсыққа жаңартып саумал қымыз құйылады. Мүйізде қалған қымыз қалдығы келесі құйылған саумалға ашытқы болады.

Жанторсық - көбінесе малшылар мал баққанда, жауынгерлер жорыққа шыққанда ішіне сусын құйып, ердің қолқанжығасына байлап жүретін ыдыс. Жанторсық мүйізді торсыққа қарағанда қарапайымдау болады, мүйіз болмайды, тек мойынында бау тағатын шығыршығы, ағаш тығыны болады. Жолаушылар жол жүргенде, сапар шеккенде жанторсыққа бірнеше құрт салып, ішіне су толтырып қояды. Қанжығада шайқалған торсықтың ішіндегі құрт езіліп, шалап сияқты сусын пайда болады. Оны қазақ томыртқа деп атайды. Ол туралы Ілияс Жансүгіровтің мынандай өлеңі еске түседі. «Томыртқы қылып торсыққа Шөлдермін сусын су байла» Ұзақ сапарда жүрген жолаушы торсықтағы томыртқыны сусын ретінде ішсе, езіліп-езіліп малта болған құртты ұртына салып сорып, азық еткен. Бұл да бабаларымыздың көшпелі өмірге лайықтап ойлап тапқан бір кемеңгерлігі деп ұққанымыз жөн.

Саба – қымыз, қымыран, шұбат ашытуға арналған, қам теріден бес қиық етіп пішіліп, тігілген ыдыс. Сабаны көбінесе жылқының жон терісінен тігеді. Саба жасау үшін жылқы терісінің жүнін жидітіп, тазалап алған соң, арнайы үлгіге салып пішеді. Содан кейін бірнеше тәулік малмаға салып қояды. Көшпелі ата – бабаларымыз төрт түлік малдың терісін тіршілік көзі деп есептеп, одан тұрмысқа қажетті толып жатқан бұйымдар жасаған. Айтылған мүліктердің барлығын күнделікті тұрмыста қолданбасақ та, мұражай қорларынан табуға болады.

Табиғи былғарыдан жасалған бұйымдарды өңдеу ерекшеліктері. Былғарыдан жасалған бұйымдарды тігу технологиясын таңдаумен байланысты негізгі қасиеттеріне қаттылық, қалыңдық, серпімділік, тесімділік, жоғары температуралардың әсеріне төзімсіздік жатады. Былғарының инемен тесімділігі машина жұмыстарын аса мұқият орындауды талап етеді және көктеу мен қайта жөндеуді болғызбайды. Бөлшектерді жайып, пішу үшін лекалолардың толық жиынтығын дайындайды. Лекалоларды жаюды әрбір былғарының беткі жағында бөлек-бөлек орындайды. Ең жауапты бөлшектерді былғарының ортаңғы (қалың) бөлігіне жаяды, симметриялы бөлшектерді жота сызығына қатысты симметриялы етіп орналастырады. Әуелі ірі бөлшектердің, одан кейін ұсақ бөлшектердің лекалоларын жайып, жиектейді. Жиектеуді қарындашпен не қаламсаппен орындайды. Бөлшектерді тері илеу пышағымен кеседі немесе шапқыш баспақта орнектеп шабады. Тігу үшін материалдарды жылжытатын арнайы механизмдері бар қайықты инешаншымдық тігін машиналарын пайдаланады. Ол үшін тефлон жабыны бар табандықтарды және ұсақ тістері бар төрткілдештерді қолданады. Машина астында жылжытуды жеңілдету үшін былғарының бетін тігім сызығы бойынша силикон эмульсиямен, машина не силикон маймен майлайды. Бөлшектердің қиықтарын қайым, айырма, бастырма немесе жабық не ашық қиықты жапсырма тігіспен біріктіреді. Ашық қиықты тігістерді анағұрлым қалың және қатты былғарыдан бұйым тігу үшін пайдаланады. Ашық қиықтар тісше не шашақ түрінде болуы мүмкін. Тігу кезінде күрекше түріндегі қайрақты машина инелерін және үшқырлы қайрақты қол инелерін пайдаланады. Полиэфирлік (лавсанды) кешенді не мақта-лавсанды өзекті жіптерді қолданады. Сырып тігу тігімінің жиілігі 1 см-де 3...3,5 ине шаншым. Қиықтарды созылып кетуден сақтау үшін беймата негізіндегі желімдік іштік материалдарды қолданады, олардың желімдік жабынының балқу температурасы 80°C-тан аспайды, сондай-ақ екіжақты желімдік жабыны бар жабысқақ таспаны пайдаланады. Қиықтар мен тігістерді бекіту үшін желімсіз іштік материалдар мен жиектерді пайдаланады. Бастапқы өңдеу белгілеуден, жиектер мен іштіктерді салудан, бүкпелерді өңдеуден тұрады. Белгілеуді ішкі жағынан жүргізеді: өңірдің бүгілу, етектің қайырылу сызықтарын, қалталардың орналасатын жерлерінің сызығын белгілейді. Желімдік немесе желімсіз іштіктер модельге байланысты лацкандарға, өңірлерге, жапырақшаларға, қақпақшаларға, жең аузы мен бұйымның бүгілу қосымшаларына салынуы мүмкін. Желімсіз іштіктерді резеңке желіммен жапсырып, артынан тігістерде бекітеді.

Желімдік және желімсіз іштіктерді алдыңғы бойдың иық қиықтары, артқы бой мен алдыңғы бойдың қолтық және мойын ойындылары, жапсырмалы қалтаның үстіңгі шеті, өңірлердің шеті, шлациалар, бұйым етегі және басқа да бөліктер бойынша салады. Жиек ретінде жабысқақ таспа пайдаланылуы мүмкін. Бүкпелерді, әдеттегідей, тілікті етіп жасайды. Егер бүкпелер тілінбейтін болса, онда оларды әуелі сырып тігеді, одан кейін бастырып тігеді. Ұсақ бөлшектерді (бастырмалар, паталар, белдікшелер, белдіктер) жабық қиықты жапсырма тігіспен өңдейді. Қалталарды өңдеу. Қалталарды көбінесе тігістер мен бедерлерде орналастырады. Жапсырмалы және тілікті қалталар дажасауы мүмкін. Жапсырмалы қалталарды астармен жасайды. Қалта аузын бөлшектің ішкі жағынан іштікпен қатайтады. Қалта астарын бөзден не астарлы материалдардан жасайды. Жапырақшалар мен қақпақшаларды астармен тұтас пішімді немесе пішімді етіп пішеді. Шілтерлер мен әдіптерді қалта астарына қиықтарды бүкпестен бастырып тігеді. Бөлшектерді біріктіру. Жоғарыда атап өткендей, бөлшектерді біріктіру қайым, айырма, бастыма немесе жапсырма тігістермен жүзеге асырылады. Жапсырма тігістерді екі тігіммен орындайды. Қайым тігісін орындағаннан кейін оның қосымшаларын боларболмас қыздырылған үтікпен айыра үтіктейді. Үтіктегіш беттің температурасы 80°C-тан аспауы тиіс. Сырып тігу тігісінің қосымшаларына резеңке желім жағады, ол қосымшаларды айыра тігу тігімдерін алмастырады. Түймелік өңірлерінің тұтас пішімді не қималы өңірастылары болуы мүмкін. Олар бір жабық қиықты немесе екі ашық қиықты жапсырма тігіспен өңделуі мүмкін. Тұтас пішімді өңірастын пайдаланған жағдайда жиекті өңірасты жақтан өңірдің бүгілу сызығы бойынша салады. Әрі қарай жиек өңір шетінің бойымен салынатын әрлегіш тігіммен бекітілуі тиіс. Егер қималы өңірасты пайдаланылса, жиекті алдыңғы бой өңірінің шеті бойынша ол өңірді жөрмеу тігімінің астына кем дегенде 1 мм. Табиғи былғарыдан жасалған бұйым түйіндерін өңдеу де тұратындай етіп салады. Өңірлерді бір жабық қиықты не екі ашық қиықты жапсырма тігіспен өңдеген кезде жиекті алдыңғы бойда өңірді өңірастымен жөрмеу тігімінен шығып кетпейтіндеп етіп, одан 1 мм арақашықтықта орналасатындай етіп бекітеді. Өңірастыларды бір жабық қиықты жапсырма тігіспен өңдеген кезде өңірастын алдыңғы бойға өңір шетінен 7...10 мм арақашықтықта жапсырады. Өңірлер өңірастының астыңғы қиығын етектің бүгілу қосымшасына қосып тіккеннен кейін өңірастылармен жөрмелуі мүмкін. Ілгектерді көбінесе әдіптелген етіп жасайды. Жағаларды қималы тіктемемен жасайды. Тіктемені қосып тігеді, ал қосып тігу тігісін айыра тігеді. Жағаны жөрмегеннен кейін және оны беткі жағына айналдырғаннан кейін оның ойығы мен қыры бойынша жөрмеу тігісінен 1...1,5 мм арақашықтықта тігім салады. Жаға астыңғы жағамен жабық қиықты не ашық қиықты жапсырма тігіс арқылы жөрмелуі мүмкін. Тігімді үстіңгі жаға жақтан 326 қиықтардан не бүгілістен 2...3 мм арақашықтықта салады. Бұйымның мойын ойындысына үстіңгі және астыңғы жағаларды жеке-жеке қондырып тігеді. Жағаларды қондырып тігу тігісі айыра тігілуі мүмкін. Жеңдерді ашық не жабық қолтық ойындысына қондырып тігеді. Жеңді қондырып тігу тігісін

көбінесе бастырып тігеді. Жең аузын ашық қиықты бүктеме тігіспен бүгіп тігеді. Бұйымдарды астармен жөрмейді. Етегі бойынша қосып тігілген астар дәстүрлі жолмен өңделуі мүмкін. Бірқатар жағдайларда астар астын бүгіп тігеді, оны бұйым мен бұйым етегінің бүгілу қосымшасының арасына салады. Егер астардың бір шеті ашық болса, бұйым етегі мен астар етегін бөлек-бөлек бүгіп тігеді.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Теориялық бөлімін оқу.
2. Былғары мен теріні өңдеуге даярлық жұмыстарын жүргізу.

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар:

Альбом, қалам, гуашь, былғары түрлерінің үлгілері, былғары дайындауға қажетті материалдар т.б.

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

Көркем бұйымның бірнеше шығармашылық ізденіс эскиздерін салу.

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Жүннен жасалатын бұйымдар. Құраст.К.Мұқанов.-Алматы: Қайнар,1990.-144 бет.
2. Марғұлан А. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. Алматы. Өнер, 1986.
3. Масанов Э.А. Казахское войлочное производство во второй половине XIX и начале XX веков // Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т.6.Алма-Ата, 1959.С.104-126.
4. Муканов М.С. Казахское декоративно-прикладное искусство. Л.: Аврора, 970.
5. Ысқақызы Ә. Сырмақ өнері. –Алматы.» Алматы кітап» ЖШС., 2007.-232 бет.

6 - тақырып: Тері және былғарыдан бұйым әзірлеу. Негізгі және безендіру элементтерін дайындау.

Жоспар: 1.Тері илеу технологиясы.

2. Тері және былғарыдан бұйым жасау технологиясы

Сабақтың мақсаты: Білім алушыларға тері және былғарыдан бұйым жасау технологиясын меңгерту, сонымен қатар тері илеу технологиясы бойынша білімдерін шыңдау.

Қысқаша теориялық мәліметтер: Халық тұрмысында мал терілерін қарапайым жолмен ұқсату көптен бері келе жатқан тәсілдердің бірі. Сондықтан осыған байланысты түрлі-түрлі ұғымдар туды. Мысалы, ірі қара малдың иленбеген терісін шылғи тері немесе шылғи қайыс, ал тері иленіп ұқсатылғаннан кейін оны қайыс деп атайды. Шылғи қайысты ұқсатудың екі түрлі жолы бар. Бірі — оның жүнін сылып тастап пайдалану, екіншісі — теріні жүнін сылымай-ақ пайдалану. Жүнді терілерден тулақ, тайтері, бөстек, тұлып, қауға, шанап, мес, дорба, шарқай, т. б. жасалады. Жүнін алып тастаған терілерден көк, өкше сірі, көн, дабыл жасалады. Құрымға салынып,

ысқа ұсталып, құмға қатырылған теріден саба, торсық, көнек, шанақ істеледі. Иленген теріден көксауыр, таспа, қайыс, қапшық, құлын, жарғаң, бота ішік, шідер, жүген, айыл, тартпа, тамақбау, құлақбау сияқты нәрселермен қатар, былғары, ұлтан, опайке, шегрен, көзел, етік, мәсі, кебіс, қоржын, тоқым, ертұрман, тон, шалбар, шамадан, тақия, көпшік, белдік, кісе, кейде тұс киіз сияқты келемді заттар да жасалады. Ірі қараның терісі әрбір іске арнайы пайдаланылған. Соған қарай олардың әр түрлі атаулары бар. Мысалы, сиыр терілерін қолөнер шеберлері сиыр терісі, егіз терісі, тайынша терісі, бұзау терісі деп төртке бөліп атайды да, әр терінің өн бойы — жондың, қабырғалың, үйек бас тері, пұшпақ, мойын болып бірнеше түрге бөлінеді. Жылқы терісін — бие терісі, жабағы және құлын терісі деп үшке бөледі. Түйе терілерін атан терісі, бота терісі деп екіге ғана бөледі. Атан терісі, өгіз терісі және олардың жондықтары қол істеріне ең қолайлысы. Қой терілерін: жабағы тері, қырықпа тері, күздік тері, соғым терісі, тақыр тері, тоқтышақ терісі, сеңсең, елтірі, мари, жылбысқа тері деп он түрге бөліп атайды. Осы терілер киім түрлерінің бәріне жарай береді. Ешкі терілерін — жүндес тері, тақыр тері, түбітті тері, серке терісі, лақ терісі, лақ мариі деп бөледі. Ешкі терілері төзімді келеді. Сондықтан одан алуан түрлі киім тігеді, бөстек, тулақ, торсық, саба, қапшық жасайды.

Теріні ысқа әзірлегенде сиыр, жылқы, серке терілерінің пышақ кескен жері жоқ бүтінін таңдап алады да, жүнін ұстарамен сыпырып тастайды. Содан кейін 2-3 күн шошаланың төбесіне жайып не киіз қайнатқан құрымға салып қояды. Тері ашты құрымның күшімен иленген сияктанып ширығып, шымырлана түседі және қара қошқыл өңге енеді. Содан кейін оны сорғытып, аз құрғатып үлгіге салып отырып сабаға, көнекке, иықты, емізікті торсықтарға, кеукеріндерге, қауғаға арнап пішеді де терінің қыртысын сыртына қаратып шуда жіппен жиі жөрмеп тігеді. Ертерек кезде жақсы торсықтарды тарамыспен тіккен.

Кейбір шеберлер оған сыздық салып отырып тебе тіккен. Тігіліп дайын болған торсықты (сабаны, көнекті) өзен судың жағасына апарып, ішіне ыстық құм толтырып, құмды келтеппен түйгілеп әбден нығыздау керек. Бұлай істегенде болашақ сабаның, торсықтың сырт өрнегі қалыптасады. Құм кептелген торсықтар ыстық пен желде 4—5 күн тұрып әбден кеуіп сіріленіп қатады. Содан кейін құмын төгіп тастап, ыдыстың іші тысын тұздалған сармаймен немесе жылқының сүр етінің майымен майлап тағы да күнге қояды. Енді май сіңген тері ыдыс ыстауға әзір тұрады. Ыстық орнын не өзен жағасындағы жарқабақтан, не құдық маңындағы ескі апандардың шетінен дайындайды. Бұл үшін ені 40—45 см, тереңдігі 35—40 см, ұзындығы 10—15 м жыра қазылады. Мұның жар не апан жақтағы аузын шұңқырлап оттық жасайды да, дала жақтағы аузын плитаның үстіңгі тесіктері сияқты етіп ашық қалдырады. Жыраның өн бойының екі жақ қабырғасына кезекпе-кезек кірпіш қалытқы қалап бұрма жасайды. Сонда оттықтан шыққан тобылғының жалыны мен ыстығы орта жолдағы қалытқыларда бөгеледі де, шұңқырдың аузына тек жылы түтін ғана келеді. Ал ысталатын терілерді ілетін күрке шұңқырдың осы дала жақ аузына тігіледі. Ол үшін бірнеше түзу ағаштардың

басын түйістіріп, іргесін жая күрке жасайды. Оның сыртын терімен, ескі құрым киіздермен немесе жас шөппен қымтап жауып қояды.

Ысқа қойылатын ыдыстар осы күркенің ішіне ауыздарын төмен, яғни түтінге қаратып ілінеді. Ысқа онша қурамаған бүрлі тобылғы, ши, көк пішен жағады, кейде ысқа ерекше иіс сіңіру үшін жусан, адраспан, арша т. б. шөптерді қоса жағады. Ысты әдетте бір ауылдың ақсақалы, беделді адамы салады. Өйткені ыс дұрыс салынбаса өрт шығып кетуі мүмкін. Ыс әбден сіңген ыдыстардың түсі қызыл күреңденіп, кепкен мейіздей болып қатып қалады. Осындай тобылғы торы торсықтар 5—6 айға дейін жібімейді де, дымдаңбайды да, көгермейді де, өңезденбейді де. Қажет жағдайда бес-алты айдан кейін оны тазалап кептіріп, майлап тағы да ыстайды. Ысталған ыдыстар ең алдымен қымыз, саумал, бие сүттері үшін қажет.

Мал терілерін илеу үшін үлкен күбіге немесе шелекке ашытқы ашытып, теріні соған салып илеу. Мұны малма дейді. Ал иді қатықтан, айраннан, не езген құрттан, не құрттың сары суынан, кейде ашытқан көжеден, немесе ұнға тұз қосып та жасайды.

Теріні бір рет суық суға жуып тазартады. Одан кейін күбідегі иге салып, күн сайын бірнеше рет сапсиды (шайқайды). Иге салынған тері иге түгел батырылады. Олай болмаса терінің иге батпаған жері қара қайыстанып, бырысады да, кейін пішіп тігуге жарамайды. Қой, ешкі терілері иде 6—9 күн, ірі қара терілері 15—20 күн жатады. Терінің иі қанғанын білу үшін оны қолмен тырнап қарағанда тері қыртысы қалыңдап, ет қыртысы кәшіп тұрады. Иден шыққан теріні көлеңкеге бір рет кептіріп, соңынан сақармен жуып тазартады. Малмаға салған терінің жүні ұйысып, білтеленіп қалады. Оны ажырату үшін кепкен соң жұмсақ шыбықпен сабап сілкеді. Кейде сирек тісті тарақпен тарайды. Теріні аз тобарсыған соң уқалай отырып, қолдың жылуымен кептірген жақсы.

Иленіп, кептірілген теріні қырады. Теріні қыру үшін жұмыр ағаштың бір басын қабырғаға, не діңгекке сүйеп, бір басын көлбете жерге тіреп қояды да, оның үстінен биязы шекпен, не брезент жабады. Оның үстіне ет жағын сыртына қаратып теріні салып қырады. Терінің еті тез көшіп түсуі үшін, оған не ұн, не ұнтақталған бор сеуіп қырады. Қырғы шалғы орақтан немесе жүзді темірден жасалады. Теріні и жағыпта илейді. Ол үшін иленетін заттың көлемі шағын болуы шарт. Сеңсең, елтірі, лақ елтірісі, бота терісі мен ұсақ аң терілерін жағып илейді. Бұларға жағылатын да жоғарыда айтылған и. Қоян, түлкі, бұлғын, қарсақ, тиін сияқты өңі жұқа аң терілері өте тез иленеді. Оларға и жағылғаннан кейін 1-2-ақ күн тұрады. Аң терілері бітеу сойылып, оның жүнін былғамай, өңін шыңылтырландырмай илеп алады. Мұны «сабаулау» деп атайды. Мысалы, жаңа сойылған түлкі терісін теріс айналдырып, құрт пен тұз жағады да, ішіне екі сабауды сұғып, кергілеп толғайды. Бұл тәсілмен ұқсатылған түлкі терісі 7—8 сағат ішінде тымақ тігуге әзір болады. Аң терісін қырғыштамайды, қалың көк еттері мен майларын қолмен алып тастайды.

Тері ұқсатушылардың арасында ең көп тарағаны және теріні ұқсатудың тиімді тәсілі — қабыққа салып бояу. Теріні қабыққа салып бояу үшін талдың,

еменнің, қара мойылдың, кейде май қарағайдың қабықтары да жақсы. Оларды жасамалы ағаштардан күздігүні әзірлейді. Тік тұрған ағаштың қабығын сыдыру ағашқа үлкен зиян келтіреді. Сондықтан бояуға алынатын қабықты кесілген ағаштардан жинайды. Жиналған қабықты жылы сумен жуып, кепкен соң темір келіге салып түйеді немесе қол диірменмен тартады. 11-12 қойдың терісінен тігетін үлкен тонды бояу үшін осындай ұнтаталған 4—4,5 кг қабықты бір жарым-екі шелек суга салып, тұзын татытып қайнатады. Қайнау мен суалдырудың мезгілін қайнап шыққан қабық бояуының түсуіне және қоюлығына қарай белгілейді. Су аз құйылғандықтан бояуы шықпай, қабықтар құрғап бара жатса, үстеп су құяды. Мұның керісінше, кейде оның суы көбейіп, бояуы өте сұйылса, қосымша қабық ұнтағын салып қайнатады. Ал қайнауы қанып, қажетті түсі мен қоюлығы жеткен соң от жағуды тоқтатып, қабықтың ұнтағын сүзіп алып тастайды. Қайнатылған бояу тері күйместей қанжылым болған соң теріні бояй беруге болады. Бояудың қою-сұйықтығын бірқалыпты етіп, қыл сыпыртқымен немесе кірі жоқ киіз қырдасынмен теріге жағады. Боялған теріні бояуын бойына сіңіру үшін бір-екі сағат өңін ішіне келтіріп бүктеп қояды. Бүктеулі жатып дегдіген теріні желге, көлеңкеге, ыстық үйге жайып кептіреді. Кептіргенде ол шыңылтырланып құрғап қалмас үшін теріні тобарси бастаған соң-ақ қолмен уқалап созғылайды.

2. Теріден, былғарыдан сыйлық бұйым жасау технологиясы. Теріні бояудың басқа түрлері — томар бояу, қынамен бояу. Боялған теріден әсем киімтұтынуға қолайлы түрлі мүліктер жасалады. Соның ішінде әсіресе төрт түлік малдың терілерінен көп киім тігіледі. Бұларды өң киімдер деп атайды. Өйткені бұл киімдер өте жылы болады. Қой мен ешкінің терісінен тон, шалбар, үлкен қойдың терісінен ішік, сеңсең ішік, елтірі ішік, лаң терісінен ішік, бөкебай ішік тігіледі. Қозы, лақ терілерінен тымақ, бөрік, құлақшын тігеді. Сондай-ақ жүнін сыртына қаратып, құлын терісінен тіккен ішікті (доханы) «құлын ішік» деп, ал жүнін ішіне қаратып бота терісінен тіккен ішікті «бота ішік» деп атайды. Қойдың, ешкінің, тайлақтың пұшпақтарынан құрап тігілетін ішіктер де бар. Мұндай құрама киімдерді көбінесе балаларға арнап тігеді. Олар әрі жылы, әрі жеңіл келеді.

Мал терісімен қатар, аң терілерінен де түрлі бас киімдер мен ішіктер тігіледі. Мысалы: қасқыр ішік, түлкі ішік, сусар бөрік, жанат ішік, бұлғын ішік аң терісінен тігіледі. Кей де мұндай киімдерді аң терісінің жонынан, тамағынан немесе пұшағынан құрап істейді. Бұл киімдерді тамақ ішік, пұшпақ бөрік, пұшпақ ішік деп атайды. Аң терілерінен әр түрлі төсеніштер жасайды. Оларды бөстек дейді.

Теріден тігілген киімдерді кестелі немесе кестесіз маталармен тыстап, әдіптейді, жаға-жеңдерін кестелеп жұрындайды немесе сыздың жүргізу арқылы әшекейлейді (құндыз бөрік, қамқа тон т.б.).

Мал терілерін илеп, бояп, ең беру ертеден келе жатқан ең жақсы дамыған және жетілген өнер. Илеуі қанып, бояуы сіңген былғары су тартып езілмейді. Одан жасалған мүлік шегені берік ұстайды, тігісі де ыдырамайды және өзі тұтынуға төзімді, әрі әдемі. Былғарының бірнеше түрі бар. Олар:

көксауыр, опайке, былғары, құрым (хром), көзел, шегірен, сақтиян, ұлтан т. б.

Көксауыр — жылқы терісі мен серке терілерінің сауырынан (жондығынан) жасалады. Көбінесе ол көкпен, кейде қызыл, сары, жасыл түстермен боялып, өң беті жалтырап тұрады. Көксауырдың әр түстілерін өзара мүйіздеп, оюластыры немесе бір түсті көксауырдың өзін әр түрлі жібек жіппен кестелеп, өрнектеп, кебіс, мәсі, етік, кісе, аттұрман тігеді. Бұл заттарды да көксауыр деп атай береді. Көксауырларға алтын, күміс, жез шегелер қағып, кейде маржаннан моншақ жүргізіп, өкше сірінің артына, тұмсығына, қоныштың әр жеріне неше түрлі жарқырауың асыл тастар отырғызып әсемдейді. Мұндай заттар өте жарасымды және бағалы жиһаз саналады. Көксауырдан тоқым, қорамсақ, дулыға сияқты заттармен қатар түскііз, тон, сәукеле сияқты өте сәнді мүліктер де жасалған. Сондықтан көксауыр ісі көбінесе зергерлер қолына тән.

Былғары — қазақ арасында былғарыдан ең көп тігілетін киімнің бірі етік болғандықтан былғарыны өңдеумен айналысатын шеберлерді етікші дейді. Тоқым, шілия, белдік, жүген, құйысқан сияқты былғарыдан жасалатын мүліктерді де сол етікшілер тігеді. Халық арасына көп тараған былғары аяқ киімдерінің қазақ атауында мынадай түрлері бар:

Саптама — бұл қонышы ұзын, кең, киіз байпақпен, шалбардың балағын іштен салып киетін аласа өкшелі етік. Оның ішкі табанына киіз ұлтарак салып және байпақтың ішінен қалың шұлғау орайды, кейде киіз байпақтың ішінен шұлғаулы мәсі киеді. Саптамалардың қонышы бітеу қусырылады да, тізеден асыңқырап тұрады. Тақымға қарайтын жағы әнтек төмен ойылып келеді. Оны көбінесе қыстыгүні алыс сапарға шыққанда, жылқы баққанда, шанамен жол жүргенде киеді.

Шоңқайма — саптаманың бір түрі. Оның өкшесі биігірек, өкше сірісі аласа, тұмсығы үшкір, қонышы тізеден аспайды. Кеңдігі саптаманың кеңдігіндей. Қонышы екі жақ жанынан жармаланып тігілген. Сондықтан оны кейде «жарма қоныш» деп те атайды.

Мықшима — өкшесінің түбі жуан, жер басар жағы жіңішке, тұмсығы жоғары қарай қайқы келген биік өкшелі саптама етік. Мықшиманы бұрын жас жігіттерге, ойын сауықшыл серілерге арнап тігетін. Оның қонышын, өкшелігін көксауырлап, тұмсығына қатырғы салады.

Көк етік — көксауырдан оюлап тіккен жеңіл, үшкір тұмсық етік. Оны көксауыр етік деп те атайды. Көк етіктің қонышы, ойындысы, күлшіні оюланып, кестеленіп жасалады. Көк етікті көбіне серілер, батырлар, салдар киетін. Қазақтың: «Көк етікті кез келмей, көк етіктіге бармай отырған қыз» дейтін мәтел сөзі осыдан қалған.

Кебіс — көбінесе былғарының сауырларынан тігіліп, қалыпқа қатырылады. Шажамайы мен ернеуі жақсы былғарымен астарланады. Сыны бұзылмау үшін кебістің ұлтаракшасы мен өкшеліктеріне ең шымыр ұлтандар мен тоздар (қайыңның қабығы) салынып, кепкен қайың шегемен шегеленіп, тарамыспен қайып тігіледі. Кебіс атаулары да көксауыр, мықшима, жезөкше, қазықөкше, үшкір бас деген сияқты бірнеше түрлерге бөлінеді. Кебістің

өкшелігіне мық қағып, өкшесіне жезден, мыстан нәл орнатып, шажамайларын күміспен өрнектеп, ернеуіне сызықты ою батырып әшекелейді.

Мәсі — мұны кей жерлерде іш байпақ, іш етік (ичиги), былғары байпақ, көзел, сақтиян дейді, өйткені мәсі құрымнан, шегіреннен, көзелден, жұмсақ былғарыдан тігіледі. Көбінесе мәсінің қонышы астарланып, көмкеріліп, машинамен жүргізеді. Мәсінің ұлтаны жалаң қабат болады. Ол тек тарамыспен ішкі жағынан жөрмеп, немесе жара шаншып өбістіре тігу арқылы ұлтарылады. Мәсінің өкшелігі бір қабат қана оюлап жапсырған былғарыдан жасалады, оны мәсінің күлшіні дейді. Күлшін көбінесе басқа түсті былғарыдан тігіледі. Мәсілерді көк, қызыл шегірендермен оюлап, әр түсті жіппен кестелейді. Мәсіні етіктің ішінен киеді.

Етікшілер етікті, кебісті, мәсіні сондай-ақ былғарыдан жасалатын басқа да заттарды тарамыспен тігеді. Тарамыс дегеніміз — ірі қараның жіліншік сіңірінен ширатылып алынған жіп. Тарамыс былай жасалады. Сойылып жатқан ірі қараның сирағындағы көк етпен аралас тұрған сіңірлерді алып кептіреді. Әбден кепкен сіңірді ағаш тоқпақпен ұрып жаныштайды. Сіңір тарамданып, шашақталады, оны тарамыс есуші тарамдап, талшықтарын бір-бірімен жалғастыра екі тін етіп ширатады. Тарамыстың жуан-жіңішкелігіне қарай қаю тарамыс, бүрме тарамыс, тігіс тарамыс деген үш түрі бар. Тарамыс біздің ізімен өткермелеп немесе жұлдызға сабақтап тігуге ыңғайлы. Тарамыс жіп өзге жіптерден берік, ол шірімейді де, езілмейді де.

Былғары - мал терілерін химиялық және механикалық әдістермен өңдеу арқылы алынатын материал. Одан аяқ киім, сырт киім, айыл-тұрман, галантерея, техникалық бұйымдар т.б. жасалады. Мал терісі 3 қабаттан — шелден, өзеңнен, қыртыстан тұрады. Былғары жасау үшін терінің жүні жидітіледі, шелі сылынып, қыртысы жазылады. Терінің өзеңін (ортаңғы қабатын) өңдей отырып былғары алынады. Өзең айқыш-ұйқыштанып тығыз байланысқан коллогенді талшықтардан құралады. Теріні жүннен арылту үшін сілті (күл мен әк ерітіндісі) және фермент жағылады, күкіртті натрий, әк ерітіндісі бүркіледі. Бірнеше сағаттан кейін қылшық пен босаң қыртыс арнаулы машина арқылы оңай ажыратылады. Мұнан соң шелдеу машинасымен терінің шелі сылынады. Осыдан шыққан шикізат көн деп аталады. Көндегі сілті және басқа қосылыстар кетіріліп, әк сумен жуылып шайылады. Шикізат талқымен жұмсартылады. Арнаулы машинамен ылғалдан арылтылған соң, қалыңдығы бір тегіс болу үшін былғары сүріледі де, қандай мақсатқа пайдаланатындығына және жағылатын бояу түсіне қарай сұрыпталады. Тікелей бояу, қышқылды бояу, т.б. тәсілдермен боялған былғарының қатпарлары жазылып, керу машинасына жіберіледі. Керіліп кептірілген былғарының пұшпақтары кесіледі, сығылады және оған жылтыр өң беріледі. Пайдалану мақсатына қарай былғары 4 топқа бөлінеді: аяқ киімдік былғары, қайыс немесе айыл-тұрмандық былғары, сырт киімдік және галантереялық былғары, техникалық былғары. Аяқ киімдік былғары қасаң және жұмсақ былғары түрінде болады. Аяқ киімнің үстіңгі бөлігіне жұмсақ былғары, ал табан бөлігіне (ұлтан, өкше, сірі өкше, т.б.) қасаң былғары

жұмсалады. Қасаң былғары ірі мал терісінен жасалады, өңделмеген терінің орташа салм. 23 — 26 кг-нан кем болмайды.

Қайыс немесе айыл-тұрмандық былғарыдан белдік т.б. бұйымдар (қалыңд. 2,5 — 3,0 мм), сондай-ақ, айыл-тұрмандар (қалыңд. 2,2 — 4,0 мм) жасалады. Сырт киімдік және галантереялық былғары ұсақ мал терісінен жасалады, қалыңд. 0,5 — 1,2 мм-ден аспайды. Галантереялық бұйымдар жасау үшін ірі балықтың, жылан мен кесірткенің терілері де пайдаланылады. Техникалық былғары ірі малдың жон терісінен жасалады, ол әрі қалың, әрі төзімді болады. Оны өндірістік машиналардың кейбір бөлшектерін жасауға пайдаланады.

Қолданбалы өнердің негізгі шикізаты — тері өнімі. Теріні өндеу бойынша технологиялық мәліметтер. Теріден таспа тілу. Ат саймандары. Жапсырма жұмысының шығу тарихы. Жапсырмалау элементтері. Түрлері. Қала құрылысында және басқа да ғимараттарда кездесетін қарапайым жапсырмалау жұмыстары. Үйдің маңдайшасын, бағанасын жапсырмалау және оның техникасы. Құйма. Қайта жөндеу, әрлеу жұмыстары. Қауіпсіз жұмыс істеу ережелері. Гигиенаны сақтау. Өру өнерің шығу тарихы. Өру тәсілдері. Қайың қабығынан, қамыстан, шиден, теріден өру түрлері және макраме техникасындағы өру түрлері. Өру жұмысына керекті заттарды дайындау ережесі. Ағаш-табиғаттың тамаша туындысы. Ағаш көп өскен жерді халық орман, тоғай деп атаған. Тоғай ертеден адамдардың негізгі тұрақ жайы болған. Ерте заманнан-ақ адамдар ағашты тіршілігіне қажетті материал ретінде пайдаланған. Олар ағаштан аң аулауға қажетті аша таяқ, найза, қада, жебе т.б. заттар жасаған. Адам ағаш өндеуді тез үйренген. Өйткені ағаш өндеуге оңай көнетін материал. Пышақ, балта сияқты қарапайым құралдардың көмегімен адамдар үйлерді, көпірлерді, жел диірмендерін, камалдар мен ыдыс-аяқтар жасаған.

Қазіргі уақытта да біздер ағашсыз өз өмірімізді елестете алмаймыз. Тұрған үйіміз, үй жиһаздары, басқа да тұрмыста жиі қолданылатын заттардың көбі ағаштан жасалған. Қолөнердің ең көп тараған түрлерінің бірі — бұл ағашты көркемдеп, өндеу. Ертеден-ақ көшпелі халық тұрмысына қажетті заттарды өздері жасап отырған. Ағаштан түйін түйген шеберлер атқа салатын ерді, тамақ сақтайтын кебеже, киім салатын сандық, әбдіре, киім ілетін-адалбақан, тостаған, саптаяқ, шара, отау, табақ пен тегештерді аса шеберлікпен жасаған.

Былғарының сипаттамасы және жіктелуі. Былғары 4 класқа бөлінеді:

I. Аяқ киім былғарысы. Ол өз ішінде 2 топқа бөлінеді: 1) аяқ киімнің үстінгі бөлігіне арналған былғары; 2) аяқ киімінің төменгі бөлігіне арналған былғары.

II. Ер-тұрмандық былғары 2 топқа бөлінеді: 1) жегуге арналған былғары (жүк тартуға және тігуге арналған); 2) адамға және жылқы малына қажетті саймандық былғары. III. Техникалық былғары 3 топқа бөлінеді: 1) козғалтқыш таспалық былғары; 2) машина бөлшектеріне қолданылатын былғары; 3) әр түрлі техникалық мақсаттарға қолданылатын былғары. IV. Киімдік-галантереялық былғары 2 топқа бөлінеді: 1) киімдік былғары; 2)

галантереялық былғары. Осы жалпы жіктелуден басқа былғары шикізаттың түріне, өңдеуіне, илеу тәсілі мен сипатына, қалыңдығы мен ауданына байланысты топтастырылады. Киім былғарысы аяқ киімнің төменгі бөлігіне арналған былғары (халық арасында көн немесе табан былғарысы) мүйізді ірі қараның, түйенің, шошқаның, су жануарларының терісі мен жылқының сауыр терісінен жасалады. Көң ұлтандық және ұлтарактық болып бөлінеді. Сортты бойынша былғары төртке бөлінеді: Аяқ киімдік лакталған былғары - қойдың, ешкінің, бұзаудың, құлынның терісінен жасалады. Былғарының сапасы лактың қасиетіне, оның былғарымен жымдасу беріктігіне байланысты. Лактың кемшілігі - ауа мен буды нашар өткізеді. Былғары өндірісінде ірі қара малдың қалың терісін тиімді пайдалану үшін (сиырдың, өгіздің, бұқаның) екі немесе үш қабат етіп тілуге болады. Әдетте, мұндай теріні торлы қабатынан тіледі, сонда терінің жоғарғы қабаты кәдімгі былғары жасауға пайдаланылса, астыңғы қабаты (тілінді — спилок) сапасына қарай аяқ киімнің үстіңгі бөлігіне пайдаланылады (велюр немесе сандал жасауға жұмсалады).

Ер-тұрмандық былғарылар ер-тұрмандық былғарылар аса берік, тердің, ылғалдану мен кебудің әсеріне, күн көзіне және төменгі температураға шыдамды, үйкеліске төтеп беретін болуы керек. Ер-тұрман, ат әбзелдері ежелден қазақ халқының арасында салт атқа мініп немесе атты арбаға жегіп жүру үшін жасалған. Төменде халқымыздың ат әбзелдерінің кейбір түрлерінің қысқаша сипаттамасы беріліп отыр.

Айыл - атқа ерді бекітуге керекті жабдық. Айыл қайыстан, былғарыдан екі қабатталып қиылып жасалады. Оның ұзындығы - 150-160 см, ені - 8 см. Айылдар төс айыл (тартпа деп те аталады) және шап айыл болып екіге бөлінеді. Белдік қайыстан, былғарыдан қайып тігіледі. Атты арбаға, шанаға жеккенде ерді бекітіп ұстататын тартпа бау. Желдік - тоңым мен ер қапталының арасына салынатын былғарымен қапталған екі бөлек киіз. Жүген - жылқыны жөнге бұру үшін қолданылатын әбзел. Оны былғары немесе қайыстан жасайды. Ол үшін қайысты тігіп, өріп, түйіп әшекейлейді. Жүгеннің қайыс, түйме, былғары, өрме жүген деген бірнеше түрлері бар. Былғары жүгенді астына қайыс салып тігеді. Жүген кеңсірік, желкелік, ауыздық, сулық, тізгін шылбыр сияқты бөлшектерден тұрады. Қамшы ер-тұрманның құрамына кіреді. Қамшының сабын тобылғыдан, тау ешкі және ақбөкен мүйізінен жасайды. Қолға ұстайтын жерін былғарымен қаптап, бүлдірге тағады. Кейде қамшының сабын тұтастай былғарымен қаптап, күміспен әшекейлейді. Құйысқан - ер аттың мойнына кетпес үшін былғарыдан қайыспен астарлап қайып жасалатын әбзел. Өмілдірік - ердің артқа кетпеуін қамтамасыз етеді, оны қалың былғарыдан жасап әшекейлейді. Өре - аттың алдыңғы және артқы аяғына салатын тұсау. Өрені қылдан, қайыстан өріп, түйіп жасайды. Терлік тоқымның астына салу үшін қойдың жабағы жүнінен жасалады, шеттерін былғарымен көмкереді. Тұсау - жылқының алдыңғы екі аяғын матау үшін қолданылатын қайыс. Шідер - жылқының алдыңғы екі аяғы мен артқы бір аяғын матау үшін қолданылатын қайыс.

Қазақтың теріден жасалған ұлттық киімдері мен үй-тұрмысына арналған кейбір мүліктері. Қазақ халқының тұрмыс-салт, әлеуметтік өмірінде қолөнер - көне заман тарихымен бірге дамып, біте қайнасып келе жатқан бай қазына. Ерте заманнан күні бүгінге дейін өзінің қадір-қасиетін жоймай, қолөнердің озық үлгісі ретінде ғана емес, ыңғайлылығымен де пайдаланудан қалмай келе жатқан қазақтың теріден жасалған ұлттық киімдері де аз емес. Солардың неғұрлым көп тараған бірнеше түрі: Бөрік - қазақтың ертеден қалыптасқан ұлттық бас киімі. Оны бағалы аң терісінен және төлдің елтірісінен тігеді. Күрте - жеңіл, жеңсіз киім. Тері күрте тігу үшін суыр, борсық, қарсақ, түлкі сияқты аңдардың және қозы мен лақтың терілері, кейде тіпті қойдың терісі де қолданылады.

Тері қолғап қойдың боялған терісінен тігіледі. Тері қолғаптың ең байырғы түрінің бірі - биялай. Ол түйенің мойнақ терісінен, бұғы, бұлан секілді аңдардың, өгіздің қалың мойын терісінен тігіледі. Малақай (құлақшын) - ерлердің салқында киетін бас киімі. Оны құндыз, бұлғын, сусар, жанат, түлкі, қарсақ, суыр, т.б. аңдар мен құлын, бұзау, қозы мен лақ терілерінен тігеді.

Мәсі - әрі жеңіл, әрі жұмсақ аяқ киім. Мәсіні былғарыдан, шегіреннен тігеді. Көбінесе мәсінің қонышы астарланып көмкеріледі. Ал ұлтаны жалаң қабат болады. Ол тарамыспен ішкі жағынан жөрмеп немесе шаншып, өбістіре тігу арқылы ұлтарылады. Етікші мәсі тіккенде ең алдымен мәсінің басын, қонышын жұқа былғарыдан пішіп алады. Күнделікті тұрмыста киюге өте қолайлы болғандықтан, аяқ-киімнің бұл түріне деген сұраныс жылдан-жылға көбейе түсуде.

Саптама етік - ішіне киізден астар салып, былғарыдан тігілетін жылы аяқ киім. Ол, негізінен, қыс бойы далада жұмыс істейтін малшыларға, механизаторларға, аңшыларға қолайлы. Саптама етік жылңы, сиыр терілерінен иленген былғарыдан тігіледі. Оның өкшесі аласа, қонышы тізені жауып тұрарлықтай ұзын болады. Тонды көбіне қойдың, ешкінің, бұзаудың және құлынның терісінен тігеді. Үй тұрмысы жағдайында тондық тері жасау үшін оны, ең алдымен, шел майынан арылтады. Одан соң оны күбіге салып не ашық күйінде илейді. Терінің иі әбден қанған кезде жүн жағын жуып тазартады да, бахтарма бетіндегі идің қалдығын шелмен қоса қырып тастайды. Осыдан кейін оны уқалап жұмсартады. Қой мен ешкінің терісінен тон тіккенде терінің жүні және тігісі ішіне қарайды, ал сыртқы беті қарағайдың қабығы және рауғаштың иіне боялады. Тонның қазақ даласында таралған негізгі екі түрі - үлгісі болтан. Оның бірі - тік тон, екіншісі - бүрме тон.

Тері бояудың ең көп тараған әдісі - ағаштың қабығына салып бояу. Бұған талдың, теректің, еменнің қабықтары қолайлы, сондай - ақ жер қынасын, томарбояудың, шөп тамырын, шеңгелдің, көк теректің бүрлері де кеңінен пайдаланылады. Майлы теректердің майын сорғыту үшін оған қышқыл аралас кебектен жасалған ашытқыны салып кептіреді. Оны халық тілінде «былжыр» дейді. Кейде қызыл кірпіштің ұнтағын салып, бүктеп тастаса да жеткілікті.

Теріні кейде талдың, еменнің, қара мойылдың, кейде май қарағайдың қабықтарымен бояйды. Оларды көбінесе күздігүні әзірлейді. Тік тұрған ағаштың қабығын сыдыру ағашқа үлкен зиян келтіреді. Сондықтан бояуға алынатын қабықты көбінесе кесілген, қураған ағаштардан жинайды. Жиналған қабықты жылы сумен жуып, кепкен соң, темір келіге салып түйеді немесе қол диірменге салып тартады. 11 - 12 қой терісінен тігетін үлкен тонды бояу үшін осындай ұнтақталған 4 - 4, 5 кг қабықты 1, 5 - 2 шелек суға салып, тұзын татып қайнатады. Қайнау мен суалдырудың мезгілін қайнап шыққан қабық бояуының түсіне және қоюлығына қарай белгілейді. Су аз құйылғандықтан, бояу шықпай, қабықтар құрғап бара жатса, үстіне су құяды. Ал, керісінше, суы көп құйылған бояулар сұйық болса, үстіне қабық қосылады. Талаптарға сай орындалған жұмыстың бояуы шығып, қайнауы қанғаннан кейін ыдыстағы қабықтарды сүзіп алып тастайды. Қайнатылған бояп қанжылы болып суыған соң, теріні бояуға қолданады. Егер ыстық бояуды теріге қолданса, оны пісіріп жіберуі мүмкін. Бояуды теріге қылқаламмен немесе кіршіксіз таза киіз бөлігінің көмегімен жағады. Тері бояуды өз бойына бірқалыпты сіңіру үшін оның өңін ішіне қаратып бүктеп, 2 - 3 сағат кептіреді. Бүктелуі жатып дегдіген теріні желге, көлеңкеге, ыстық үйге жайып кептіреді. Теріні кептіру кезінде ол жиырылып, тырысып қалмау үшін тобарси бастаған соң, қолмен уқалап созғылайды. Теріні бояудың екінші түрі – томарбояу. Ащылауытқа шығатын қурай тектес өсімдіктің басы дәнге толған кезде ақ үрпіктенеді, жапырақтары сарғайып, қурайдың түбі қызарады. Шамамен алғанда, бұл шілденің аяғы - тамыздың басы. Осындай кезде қурайдың түбірін қазып алады да, оны мұқият жуып, жоғарыда айтылған технология бойынша арналуы ыдысқа салып қайнатады.

Теріден сыйлық бұйым жасау технологиясы.

Малшыларға малдың жүнінен, терісінен жасалатын үй мүліктері мен киім-кешектер қандай қажет болса, ат саймандары – ер – тұрман, қайыс, таспалар да сондай қажет. Бұл бұйымдарды ауылдық жерлерде мал бағатын ұжымдарда осы күнге дейін қолданады. Жүнген, айыл – тұрман, құлақбау, шілия мен делбе, қамшы мен қайыс т. б. әлі де тұтынудан қалған жоқ. Қайыс өрудің бірнеше өрнекті түрлері мен атаулары бар. Олар төрт таспадан өру, түйемұрындық, өткерме, тастүйін т. б. Жүген, нокта, делбе, шілияларды өру әдісімен жасайды.

Қолөнерде таспа өрудің сан алуан түрлері кездеседі. Оның үш таспа, төрт таспа, бестемше, алты таспа, бұзау тіс дырау, жыланбауыр, қос бұрым, сегіз қырлы, егеуқұйрық, айыл жырым өрімі, қабырға, таңдай, жиырма төрт таспа т. б. қайыс өнерінде кеңінен қолданылады. Өрімдер 3, 4, 5, 6, 7, 12, 24, 36,..... 83 - ке дейін, кейде одан да көп таспадан өріледі. Өрім өрнектері сан алуан. Кейде құйысқан шілиялардың үстіңгі бетін төрт бұрым, алты бұрым, астын біртұтас «жыланбауыр» етіп жасайды. Ал ішіне өзек салып, алақанын тоқыма өріммен жалпақтап келтірген дойыр, дырау, бұзау тіс қамшылар өте әдемі келеді. Осыншама көп таспалы өрімдердің ұштары жай байлана салмайды. Олар әр түрлі мәнермен түйіліп, шашақталады.

Сыйға беретін әрі киелі бұйымның бірі – қамшы. Ол төрт, алты, сегіз, он, он екі және одан да көп түрде өріліп, әшекейленіп жасалады. Қанша өріммен өрілетіні белгіленгеннен кейін, қайыстан тиісті өрімнің талшықтарын арнаулы пышақпен немесе ұстарамен кесіп алады. Алты өрімнің қайсын біркелкі етіп кесіп алғаннан кейін, оның қалыңдығы да біркелкі болады, жуан жерлерін тегістеп, қырларын өңдегеннен кейін өруге кіріседі. Әр өрімнің өзіндік құпиялары бар. Барлық өрімдердің негізін үш өрімнен байқауға болады. Бұл өрім өте кең қолданылады. Өрілген қамшы сабын мүмкіндігінше тобылғыдан таңдаған дұрыс, егер ол болмаса, шамшат немесе емен т. б. қызыл ағаштардан STD - 120 М ағаш станогында жонып, арнаулы қамшы сабын дайындайды. Тобылғы – асылы таудың беткейінде өсетін ағаш. Оны шеберлер шілденің аяғы мен тамыздың басынан ары қарай, яғни күзге қарай жинайды. Шеберлер бұтақсыз, неғұрлым түзу жерлерін кесіп алып, толық кепкенше іліп қояды. Егер тобылғы сәл қисықтау болса, оны түзу затқа мықтап қосақтап байлап, бірге іліп қояды. Сонда тобылғы түзу болып кебеді. Әбден кепкен кезде шебер оның сыртын қойдың құйрық майымен ысқылағанда, қоңыр түсі қою қызыл түске өзгереді де, өте әдемі өң береді. Сөйтіп қамшының өрімі шебердің талғамына қарай, тобылғыға бекітіліп әшекейленеді.

Пышақ қыны – иленген теріден жасалатын, ежелден келе жатқан бұйым. Одан әр түрлі пішінде пышақтың, қанжардың, бәкінің, кілттер жиынтығының, тіпті кез – келген кілттер жиынтығының қабын тігіп жасауға болады. Ол үшін қынның пішінін нақты үлгі бойынша пішіп, екі дана етіп әзірлейді. Дайындалған екі бөліктің тігілетін шетін белгілеп алғаннан кейін, екі түрлі әдіспен тігеді. Біріншісі – қайыстан тігілетін арнаулы қынның тігісін ішіне жіберіп аударады. Екіншісі – тігісін сол қалпында сыртында қалдырады. Бұл шалу арқылы тігіледі.

Ал көлемді бұйымдардың, мысалы, қоржынды, дорбаны, торсықты т. б. сыртынан салып тігіп, өрнек салады. Мысалы, қоржынды қара қоңыр теріден тігіп, үстіне өрнектеп кесілген ашық сары теріні тіксе, өте сәнді көрінеді. Мұндай бұйымдарды жасау үшін былғары өңдеудің технологиясын білу керек.

Былғары өңдеу. Мал терілерін илеп, бояп, өң беру ертеден келе жатқан, ең жақсы дамыған және жетілген өнер. Илеуі қанып, бояуы сіңген былғары су тартпайды. Одан жасалған бұйымның тігісі ыдырамайды және тұтынуға төзімді әрі әдемі. Ағашқа жапсырып қағылған мұндай сапалы былғарыны шеге де мықты ұстайды. Мысалы, жиһаздардың, әр түрлі бұйымдардың сыртына қапталады. Былғарының бірнеше түрі бар. Олар: көксауыр, опайке былғары, хром, көзел, шегерін, сактиян, ұлтан т. б. Көксауыр – жылқы мен серке терісінің сауырынан жасалады. Көбінесе ол көкпен, кейде қызыл, сары, жасыл түстерімен боялып, беті жалтырап тұрады. Көксауырдың әр түстілерін өзара мүйіздеп оюластырып немесе бір түсті көксауырды әр түрлі жібек жіппен кестелеп, өрнектеп, түрлі бұйымдар шығарған. Көксауырларға алтын, күміс, жез шегелер қағып, кейде маржаннан моншақ жүргізіп, аяқ киімнің өкшесіне, т. б. неше түрлі жарқырауық асыл

тастар отырғызып әсемдеген. Мұндай былғарыдан тігілетін бұйымдарды ертеде тарамысты жіп ретінде қолданған.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Теориялық бөлімін оқу.
2. Тері және былғарыдан даярлық жұмыстарын жүргізу.

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар:

Альбом, қалам, гуашь, тері және былғары түрлерінің үлгілері, тері дайындауға қажетті материалдар т.б.

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

1. Табиғи былғарыдан жасалған тігін бұйымын өңдеу ерекшеліктері.
2. Терінің қасиеттеріне сипаттама беру.
3. Тері өңдеу, тері бояу технологиясына сипаттама беру.

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Жүннен жасалатын бұйымдар. Құраст. К. Мұқанов. - Алматы: Қайнар, 1990. - 144 бет.
2. Марғұлан А. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. Алматы. Онер, 1986.
3. Масанов Э.А. Казахское войлочное производство во второй половине XIX и начале XX веков // Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т.6. Алма-Ата, 1959. С.104-126.
4. Муканов М.С. Казахское декоративно-прикладное искусство. Л.: Аврора, 1970.
5. Ысқаққызы Ә. Сырмақ өнері. - Алматы. «Алматы кітап» ЖШС., 2007. - 232 бет.

7-тақырып: Қазіргі киіздерге ойық пішінді бұйым дайындау әдістері

Жоспар: 1. Өртүрлі пішінді киізде орындалған бұйымдар.

2. Бұйымдардың эскизін дайындау.

Сабақтың мақсаты: Қазіргі киіздерге ойық пішінді бұйым дайындаудың әдіс-тәсілдерін меңгеру.

Қысқаша теориялық мәліметтер: Қуыс жүн бұйымдарын жасау әдістерінің тартымдылығы көптеген әртүрлі көлемді бұйымдарды ешқандай тігіссіз шығару мүмкіндігінде жатыр. Бұл әдіспен дайындалған сәндік бұйымдар ыңғайлылығымен, жұмсақ құрылымымен және жеңіл салмағымен өте қолайлы болып саналады. Алдымен дайындалған бұйымның өлшемдеріне сәйкес эскиз дайындалады, ал енді эскизге қарап трафарет келесідей есептеледі. Құмыраның шеңбері 30. Бұл сан өрнектің ені. Өрі қарай, біз модельдің биіктігін есептейміз, оған үстіңгі 27 биіктігін және шығыңқы жағының енін қосамыз.

Жасалған есеп бойынша қазанның макетін қағазға саламыз. Содан кейін үлгі бойынша тығыз клеенкадан көлденең қимада өрнек (шаблон) қиып аламыз.

Үлгінің үстіне әртүрлі түсті екі қабат жүн төсейміз: алдымен қиғаш бағытта, содан кейін тік бағытта. Бұл уақытта құрылымның шеттерінен кесу үшін 1,5-2 см артық жиектерді қалдыру керек. Жүнді алып, шикізаттың ішіндегі дәндерден тазалаймыз. Сонымен, біз ені 5-6 см боялған жүн жолағын алып, үлгінің бетіне келесідей саламыз: біз жолақты бір қолмен ұстаймыз, ал екінші қолмен артығын жұлып аламыз. Енді біз жаңа жүнді алақанымызбен өте мұқият басамыз, сонымен қатар жүннің жуандығы біркелкі екенін тексереміз. Егер саусақпен сипау кезінде бір жерде тесік пайда болғанын немесе оның жұқарғанын сезсек, онда мұндай жерге қосымша жүн салынады. Содан кейін біз жүннің екінші қабатын тігінен салуды бастаймыз. Бұл процедура жоғарыда сипатталғандай жүзеге асырылады. Жүндерді бір-біріне перпендикуляр етіп осылай орналастыру олардың тегіс болуына ықпал етеді. Енді біз екінші жабынның біркелкілігін алақанмен тағы бір рет тексереміз, қажет болса, жіңішке жерлерге қосымша жүн қосамыз.

Біз дайын құрылымның бетін нейлон тюльмен жауып, арнайы су шашыратқышты пайдаланып ыстық сабынды сумен шашыратамыз. Біраз уақыт қылшықтардың арасына ауа шығару үшін алақанмен басамыз. Әрине, бұл пальтода судың біркелкі және жақсы сінуі үшін де қажет. Бұл кезеңде жұмысты сүртуге болмайды, өйткені жүннің қабаттары жылжып, нәтижесінде тесіктердің пайда болуы мүмкін. Біз өнімді сабынды алақанмен ақырын уқалай бастаймыз, су бетіне шыққанша басуды жалғастырамыз және бұл 15 минут бойы жалғасады. Тордың астынан жүн талшықтары шықса, киіз жартылай дайын болады. Яғни, осы сәттен бастап торды ұқыпты және оңай алып тастауға болады. Киіздің бетін 5 минут бойы сипап өңдеу керек.

Енді дамуды екінші жағына ақырын және оңай бұрайық. Негізгі үлгіден шығып тұрған жиектер ішке қарай бүктеледі, олар бұралып немесе мыжылып қалмайды. Барлық бүктелген жиектер саусақтарыңызбен мұқият тегістелуі керек. Әрі қарай, біз модельдің осы жағындағы бос кеңістікті бір қабат жүнмен ерекше түрде жабамыз, яғни шикізатты «балық таразы» принципі бойынша көлденең бағытта орналастырамыз. Енді дайын бірінші қабат жүннің үстіне ерекше әдіспен екінші рет тігінен жүнмен жауып аламыз, тек осы жолы өрнектің шеттерін бір-бірінен ұстап, үстінен сәл іліп қоямыз. Тағы да алақанмен жүн жабынының біркелкілігін тексереміз, бетін тормен жабамыз. Содан кейін дайындаманың бетіне ыстық сабынды су құйып, бұрын айтылған әдіс бойынша ауаны шығару үшін оны алақанмен басыңыз. Бетіңізге су пайда болған кезде, оны алақаныңызбен аздап басып, массаж жасай бастаңыз, бұл 15 минут бойы жалғасады.

Әрі қарай, торды алып тастау керек, бүкіл жазықтықты алақанмен тағы бір рет басып, шеттері тегістелетін етіп саусақтарыңызбен өңдеңіз, содан кейін өнімді екінші жағына бұраңыз, шеттерін ішке қарай бүгініз.

Қосымша сабын өңдеу қажет. Болашақ қалпақшаның пішіні саусақты көлденең ұстай отырып, тегістелуі керек.

Біз үстелдің ылғалдылығын губкамен немесе шүберекпен жұтып аламыз, ал матаның дестесін бүктеу арқылы табақ жасай аламыз.

Болашақ өнімді сол табаққа тігінен орап, қайтадан тормен орап, киіздің қабаттары көп күш жұмсамай ажырамас үшін оны қысқа қозғалыстармен жылжытамыз. Біз мезгіл-мезгіл суды тарелкадан сығып аламыз.

Енді сіз торды алып тастай аласыз, содан кейін суды бірте-бірте сығып, әзірлеуді айналдыруды жалғастырыңыз.

Біз білікке жүннен жасалған шарфты бөліп аламыз, енді шляпаның өзін тігінен бүктеп, дөңгелектей бастаймыз.

Бірнеше минуттан кейін біз өнімді қайтадан тормен жабамыз, текстураны сабынды қолдармен өңдейміз, содан кейін массажды жалғастырып, болашақ өнімді дайын болғанша қолдарымызбен жаямыз.

Біз торды босатамыз, болашақ өнімнің шеттерін қайшымен кесеміз, екі жағын сабынды сумен өңдейміз. Біз бұйымның ішіндегі трафаретті шығарамыз, өнімді турникетке айналдырып, оны айналдыра бастаймыз. Біз өнімді бұрап, бүйірлері ортаға қарай жылжитын етіп бүктейміз. Содан кейін біз өнімді тігістер қатқанша айналдырамыз.

Төменгі шеттерін тегістеңіз немесе кесіңіз де, оларды барлық жағынан илектеу түйреуішпен қайтадан ораңыз. Ролик айналғанда, өнім қысылады. Бұл әдіс өнімнің биіктігін, енін және пішінін реттеуге мүмкіндік береді.

Енді біз бұйымның түрін безендіру жұмыстарын бастаймыз. Өнімнің алдыңғы бетіне стильді қыстырғыштар жасауға, шетін жабуға болады.

Соңында өнім суда жуылады, суды ағызып, алақанның арасына қысып, кептіру үшін пішінге салыңыз.

Кептіруден кейін, қылшықтарды кетіру үшін қақпақтың бетін ұстарамен өңдеуге болады. Соңғы кезеңде бұйымды, яғни құмыраны әртүрлі баспа бөлшектерімен безендіруге болады.

Тігіссіз, ойық пішінді киізде орындалған құмыра

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Теориялық бөлімін оқу.
2. Көркем бұйымның бірнеше шығармашылық ізденіс эскиздерін салу.
3. Киізді басу үшін, даярлық жұмыстарын жүргізу. (сорттау, бояу)

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар:

Альбом, қалам, гуашь, сырмақ түрлерінің үлгілері, сырмақ дайындауға қажеті материалдар т.б.

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

Киіз өңдеудің қазіргі киіздерге ойық пішінді бұйым дайындау әдістерімен орындау.

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Жүннен жасалатын бұйымдар. Құраст.К.Мұқанов.-Алматы: Қайнар,1990.-144 бет.
2. Марғұлан А. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. Алматы. Өнер, 1986.
3. Масанов Э.А. Казахское войлочное производство во второй половине XIX и начале XX веков // Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т.6.Алма-Ата, 1959.С.104-126.
4. Муканов М.С. Казахское деоративно-прикладное искусство. Л.: Аврора, 970.
5. Ысқақызы Ә. Сырмақ өнері. –Алматы.» Алматы кітап» ЖШС., 2007.-232 бет.

8-тақырып: Жүннен моншақ, сырға жасау әдістері.

Жоспар: 1. Жүн және киіз қалдықтары

2. Түстік үйлесімділік

Сабақтың мақсаты: Қалдық жүндерден моншақ сырға әдістерін меңгерту.

Қысқаша теориялық мәліметтер: Жүн мен киіз қалдықтарынан зергерлік бұйымдар, кәдесыйлар, ойыншықтар жасауға болады. Ал қазір моншақ жасауға арналған жылы сабынды суды дайындап жатырмыз. Киіз бен жүн сынықтарын алып, кішкене жүнмен тығыз орап аламыз. Барлығын сабынды суға малып болғаннан кейін, біз оны саусақтарымызбен айналдыра бастаймыз, жүннен шар жасаймыз. Біраз уақыттан кейін осы шикі дәнді сабынды алақанға саламыз да, көлемін ұлғайту үшін алақанның арасына илеуді жалғастырамыз, көлемін арттыру үшін екінші қолмен жүн қосамыз. Арасында қолды сабынмен жуып, түйіршікті алақанмен илейміз, екі алақанды бірте-бірте сығу күшін дұрыс доп болғанша арттырып, 10-15 минут массаж жасаймыз. Дайын орамдарды суық сумен шайып, көлеңкеде таза жерде құрғатыңыз.

Моншақ композициясын жасау үшін әртүрлі түсті құрғақ, бұралған киізді араластырып таңдаймыз, ең тиімді нұсқаны таңдаймыз және моншақтардың екі ұшын біріктіретін бұрандалы құлыпты дайындаймыз. Енді құлыптың бір жартысының сыртынан оңай үзілмейтін ине мен мықты жіпті екі-үш рет байлап, түйіннің беріктігін тексеріп, киізден жасалған моншақтарымызды шынжырға саламыз. Ақырында, біз сарайдың екінші жартысын сыртқа өткізіп, түйін жасаймыз. Моншақтар жеткілікті ұзын болса, оларды құлыпты іздемей-ақ қоюға болады, жіптің ұштарын мықтап байлап, киізге тығып қою жеткілікті.

Дайындалған моншақтар үшін әртүрлі кілттік тізбектермен оны қиындата аласыз. Сол сияқты сырға, білезік, сақина жасауға болады.

Сырға жасау үшін сымның үстіңгі жағын бүгіп, астыңғы жағынан екі-үш киізден өткізіп, сырғалар жасауға болады. Сырғаларды моншақтардың өлшемін үлкен, кішкентай етіп немесе әртүрлі түстерді араластыру арқылы жасауға болады.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Жүн және киіз қалдықтарын пайдалану
2. Киізден моншақ жасау әдісі
3. Моншақтардың түстік үйлесімдігі

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар:

Жүн, киіз қалдықтары, жіңішке сым, тат баспайтын (пластик қабығы бар сымды пайдалануға болады), ине, жіп, сабын, су, клеенка, арнайы ыдыс, ізденіс эскиздер.

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

1. Жүн, киіз қалдықтарын қалай пайдалануға болады?
2. Моншақ жасау әдісін сипатта

3. Моншақтардың түстік үйлесімі қандай болу керек?
4. Моншақ жасау үшін қажетті материалдар
5. Жүннен жасалған моншақты сызу үшін қандай ине жіпті пайдалануға болады?
6. Жүн, киіз қалдықтарынан бижутерия коллекциясын жаса
7. Дайындалған бұйымдарға сипаттама бер?

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Аманжолов С.А. Бейнелеу өнерін оқыту технологиясы.
2. Әбдіғаппарова Қазақтың ұлттық ою-өрнектері. Алматы, 1999.
- 3.. Тәжімұратов Ә. Ш. Шебердің қолы ортақ. Алматы, 1977.
4. Жузеева К. Кестелеу өнері, Шымкент, 2003.

9-тақырып: Композициялық нобай сызу ережелері (мақсаты, мазмұны, ережесі).

Жоспар: 1. Сәндік бұйымдардың нобайын сызу.
2. Сәндік бұйымдар композициясы

Сабақтың мақсаты: Композициялық нобай сызу ережелерімен ізденіс эскиздері арқылы көркемдік шеберлігін шыңдап, меңгерту.

Қысқаша теориялық мәліметтер: Қазақтың қолөнері өзінің қайталанбас сапасымен, көркемдік мәнімен шын мәнінде халқымыздың ғасырлар бойы талғамынан өткен асыл қазынасы, соның бірі – кесте өнері. Біздің үлкен әжелеріміз бұрын қолданылған заттардың барлығын дерлік, мысалы, кілем, ұлттық киімдерді сырлап, әшекейлеген. Бұйымға байланысты кесте тігу кезінде кесте жіпінің түсі үлкен мәнге ие.

Қазақ халқына тән байырғы байырғы кесте түрлері: бұйымдарымызда кесте тігу, ою-өрнек тігу, өрілген кесте, шөп тігу, айқас тігу, айқас тігу, баспа тігу, бұлтты қолдандық.

Жалпы кесте тігу технологиясы табиғатпен тығыз байланысты. Әр халықтың өзіне тән кесте өрнектері бар. Әр шебердің әртүрлі өрнектермен тігудің өзіндік ерекшеліктері болды. Кашанда кесте өрнектерінің түсі, үйлесімі, әдемілігі ерекше.

Қандай өрнек қолданылса да, оның мағынасын сыртқы әлемнен алатыны бәрімізге белгілі. Үлгі - бұйымдарды безендіруге арналған және бір элементті бірдей ырғақпен қайталау арқылы жасалған немесе тұтас композиция құрайтын кескін.

Сәндік бұйымдарды кестелеу кезінде кестешілер көбінесе суретшілердің туындыларының репродукциясын немесе көркем суреттерді өрнек ретінде пайдаланады.

Практикалық сабақты тиімді өткізу үшін дәстүрлі өнер туындыларының ерекшеліктері, даму заңдылықтары, зерттеу жұмысының әдіс-тәсілдері мен мазмұны талданады. Оқушылардың қолөнер бұйымдарына байланысты тақырыптары әртүрлі болуы мүмкін, сондықтан олар қолөнер шеберлерінің жұмыстарымен танысып, өз қолдарымен жасауды үйренеді.

Қашан кесте өнері өзінің алуан түрлілігімен, үйлесімімен, әдемілігімен, өзіндік ерекшелігімен ерекшеленеді. Бұл оның географиялық және мәдени жағдайына, сондай-ақ тарихына байланысты болды. Еліміздегі кесте өнерінің тарихы сонау ертеден басталады, ата-бабаларымыз киім-кешек, әбзелдер, тұрмыстық бұйымдарды кестелей білген. Өрнектер құрамының орналасуы да ерекше. Ғасырлар бойы өрнектер мен кестелердің орналасуы өзгерді (жиегінде, ортасында, бұрышында), пішіні өлшеміне қарай бейімделген. Бүгінгі таңда өрнектердің орналасуы, көлемі мен пішіні кестелеушінің талғамы мен қиялына байланысты. Кесте тігудегі кез келген шығармашылықта қаріп үндестігі маңызды рөл атқарады, яғни ол адамның ішкі әлемімен үйлесімді болуы керек. Кестеленген бұйымның түсі көбінесе оның шыққан жері мен пайдаланылған жері үшін эталон болып табылады.

Жан-жақты оқудың арқасында практикалық сабақтарда кейбір қиындықтарды оңай жеңуге бағыт-бағдар алады, олардың қабілеті, ой-өрісі, өнерге деген көзқарасы қалыптасады. Қоршаған ортаның шындығын зерттеу арқылы тану, көру арқылы түсіну. Эскиздік бұйымның пішіні мен құрылымы тек кеңістіктік-бейнелі ойлаудың, бейнелік есте сақтаудың, бай қиялдың және шығармашылық қабілеттердің жақсы дамуының арқасында жүзеге асады. Эскиздің өзіндік ерекшеліктерін, пішінін, түрін, олардың бір-бірімен ұқсастығы мен айырмашылығын көре білу қажет. Перспективаның заңдылықтарын пайдалана отырып, бейнені меңгеру қажет. Негізгі жұмыс әдістерін білу қажет. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің дамуына шығармашылық қиял мен ойлау деңгейі, есте сақтау деңгейі, көңіл-күй күйі, эстетикалық қатынас ерекшеліктері, шығармашылық ойлауды қалыптастырудың жалпы тұлғалық деңгейлері әсер етеді. Эскиз салу қабілетін дамытудың ең маңызды шарты – сурет салуға деген қызығушылықты арттыру және сабақта жүйелі жұмыс істеуге дағдыландыру. Сызба салу оқушылардың қабілетін дамытуға үлкен ықпал етеді. Бұл тапсырмалар оқушылардың танымдық процестерін жүйелі түрде қалыптастыруға өте пайдалы. Тақырыптық шығармалардың мәні зерттеу арқылы ашылатын болса, ойлау процесінде салыстыру, талдау, синтез жасау

өте қажет. Тақырыптық композицияны іздестіру барысында сәндік-қолданбалы өнердің пайда болу тарихы, оның түрлері Батыс Еуропа, Ресей және өзіміздің белгілі суретшілер шығармаларынан, қазіргі дәстүрлі өнерде тамырлас түрлі ағымдар туралы толық мағлұмат алынады. өзіндік көзқарасы қалыптасады. Ең әсерлі эскиздердің бірі арқылы ол өзінің тақырыптық композициясын түрлендіруді және безендіруді үйренеді.

Қазіргі заманға сай компьютерден интернет іздеу. Интернеттен алынған көркемдік жүйе дәстүрлі маталарды безендіруге, яғни практикалық мәні бар көркем бұйымға композициялық және түсті шешім табуға әсер етеді.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Сәндік бұйымдарға композиция құрастыру.
2. Ізденіс эскизіндегі үйлесімдік шарттары мазмұндық мағынасына мән беру.
3. Безендіру түрлерін салыстырмалы түрде ізденістерге талдау

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

1. Теориялық мағлұматтарды оқып шығу.
2. Эскиз дегеніміз не?
3. Композиция дегеніміз не?
4. Ізденіс эскиздеріне байланысты тақырыптық сипаттама жасау

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар: Қаламсап, өшіргіш, бояу түрлері, формат, гуаш, компьютер, ізденіс эскиздер

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Аманжолов С.А. Бейнелеу өнерін оқыту технологиясы.
2. Әбдіғаппарова Қазақтың ұлттық ою-өрнектері. Алматы, 1999.
- 3.. Тәжімұратов Ә. Ш. Шебердің қолы ортақ. Алматы, 1977.
4. Жужеева К. Кестелеу өнері, Шымкент, 2003.

10 - тақырып: Эскиздің пластикалық бітімін, белгілі бір тақырып арқылы түстік шешімін табу.

Жоспар: 1. Сәндік бұйымдар композициялары.

2. Эскиздердің түстік шешіміне талдау жасау.

Сабақтың мақсаты: Эскиздің графикалық, түстік шешімдерін табуға дағдыландырып, шеберлігін қалыптастыру.

Қысқаша теориялық мәліметтер: Практикалық сабақта студенттер нобайдың графикалық шешімін тауып, оны шағын форматта орындайды. Қарындашпен эскизде әртүрлі пішіндегі сызықтарды салуға болады. Эскизде жасалған өрнек анық әсерлі болуы үшін ондағы бейнеленген композицияның орналасуына да көңіл бөлінеді. Композиция композиция, өнертабыс дегенді білдіреді. Композиция өнердегі түпнұсқа. Композиция идеясы қағаздағы эскизмен тығыз байланысты.

Оқушылардың шығарманы дұрыс орналастыра білуіне көңіл бөлу керек. Графикалық шешімді тапқаннан кейін ол түсті ендірілген. Оқушының сызбасындағы кестенің сызбасы қандай да бір геометриялық пішінмен

шектелген жазық беттің үстінде жатыр. Үлгі симметриялы немесе асимметриялық болуы мүмкін. Қазақ кестелері негізінен симметриялы. Элементтер мен түс схемасы симметрияның көлденең немесе тік осьтеріне ие болуы мүмкін. Өрнек бөліктері бірін-бірі толықтырып, тепе-теңдікті сақтайды. Үлгінің орналасуы бұйымның түріне және шебердің қиялына байланысты. Көркемдік өнердің эстетикалық мәні мынада: алуан түрлі өрнектер қандай да бір әдемі өрнектер болып табылады, мұндай ерекшеліктер түстердің өзара үйлесімінен, реңктердің үйлесімінен, үйлесімді көркем бейнелердің таралуынан танылады.

Түстердің бітім қасиеті, реңдік қоры, оралым үйлесімділігі мен өзара сәйкестігі халқымыздың сан ғасырлық тарихи қалыптасуына, әсемдік көрінісіне айғақ болса, сол түстерді шығармаларына еркін қолдана білген суреткер ғана жеке тұлға ретінде де ғана емес, белгілі бір ұлт өкілі ретінде де көріне алар еді. Ал енді аталған осы құбылыстың пайда болуы, дамуы алуан сырды мағыналы шығармаларды меңзеп байи түсуі оңай құбылыс емес. Демек, түстер туралы ұғымды ой-өрісті кеңейтуге, немесе ұлттық рең туралы мәдениетіміздің толық айғағы ретінде реңдерді саралай білу өнеріне ерекше ден қойған жөн.

Түс үйлесім, көркем шығарманың тұтастығынан туындайтын бояулар мен көркем шығарманың өзіндік үндестігі жеке-жеке қарама-қайшы ұғымдар емес, бірін-бірі толықтыратын, жетілдіретін, нұрландыратын нақты жүйелер. Түстер үндестігі – аспан мен жердің арасында қалықтап жатқан жасырын қиял емес, өнеріміздің айқын шындығы, оны зерттеу керек. Түстерді кабинетке орналастырғанда суретшінің бояуы, әр түрлі бояуларды қолдануда дәуір талабына жауап беруге ұмтылысы, оның жеке түрлерін терең қарастыру ескеріледі. Көптеген түстерді бұйымның түсімен біріктіру үшін олардың өзіндік заңдылығын білу керек. Бұл гүлдердің барлық түрлерін екі топқа бөлуге болады: хроматикалық - түсті, ахроматикалық - түссіз. Хроматикалық түске ашық түстер жатады: негізгі түстер қызыл, сары, көк және аралық түстер жасыл, сия, қызыл. Аралық немесе қосымша түстердің қоспасы екі негізден алынады: қызыл - қызыл және сарыдан, жасыл - сары және көктен, сия - қызыл және көктен. Сонымен қатар, түссіз немесе аралық түс, яғни ашық түстер нашар көрінеді, түссіздерге тән. Ақ, қара және сұр түстерді қамтиды. Жылы және суық - хроматикалық түстер, яғни отты және шуақты - сары, қызыл, қызыл; суық түс – көк, жасыл, сия көк. Ең суық түс - көк, ең жылы - қызыл. Ашық және қою түстер үйлесім деп аталады. Хроматикалық түстер, түс реңктері бір түске жатады және әртүрлі түстер олардың қараңғылығы немесе ашықтығы арқылы қабылданады. Ахроматикалық түстер ашық немесе аққа жақын. Қолмен кестелеу үшін сіз ашық түстерді ғана емес, сонымен қатар аралық түстерді де пайдалана аласыз. Бұл түс комбинациясы жылы және жұмсақ. Үйлесімді үйлесім көбінесе түстердің үйлесімінен туады. Кесте тігу өнері бір болғанымен, түсі жағынан ерекшеленсе әдемі, тартымды көрінеді. Түстер матада ырғақты түрде қайталаынады.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Сәндік бұйымдарына композициялар құрастыру.
2. Ізденіс эскизіндегі үйлесімдік шарттардың мазмұндық мағынасы.
3. Безендіру түрлерін салыстырмалы түрде ізденістер жасау.

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

1. Теориялық мағлұматтарды оқып шығу.
2. Ізденіс эскиздеріне байланысты тақырыптық сипаттама жасау
3. Ізденіс эскиздердің түстік шешіміне талдау жасау.

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар: Қаламсап, қалам, қылқалам, өшіргіш, бояу түрлері, формат, гуаш, компьютер, ізденіс эскиздері

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Аманжолов С.А. Бейнелеу өнерін оқыту технологиясы.
2. Әбдіғаппарова Қазақтың ұлттық ою-өрнектері. Алматы, 1999.
- 3.. Тәжімұратов Ә. Ш. Шебердің қолы ортақ. Алматы, 1977.
4. Жужеева К. Кестелеу өнері, Шымкент, 2003.

11-тақырып: Кестелеуге қажетті құрал-жабдықтарын анықтап, практикалық жұмысты орындау.

Жоспар: 1. Тоқыма жіп түрлеріне сипаттама

2. Кестелеуге қажетті шикізаттар мен жабдықтар

Сабақтың мақсаты: Қажетті шикізаттар мен жабдықтарды практикада пайдалануға үйрету

Қысқаша теориялық мәліметтер: Қазақтар Қазақстан жері арқылы өткен ежелгі «Жібек жолы» бүйірлерінен әкелінген маталарды Ресей, Қытай, Бұхара, Парсы, Үндістан, Стамбул, т.б. Орта Азиямен және Қытаймен сауданың нәтижесінде жүн, жібек, мақта маталармен қатар Қазақстан жеріне кестенің кейбір түрлері келді.

Ежелден кестелеу үшін тығыз мақта маталардан басқа барқыт, хакім, мәуті, макпал сияқты маталар қолданылғанымен, біздің заманымызда матаның түрлері өте көп. Кесте тігу үшін зығырдан, жүннен, жібектен, мақтадан және аралас талшықтардан жасалған маталар қолданылады. Жұмысты бастамас бұрын матаның және жіптердің сапасын анықтау керек.

Тарихи деректерге қарағанда, алғашқы инелер балық сүйектері мен өсімдік тікенектерінен жасалған. Темір инелер б.з.б. 100 жаста пайда болды.

Халқымыз иненің құрылысын төмендегідей атаған:

— үшкір жағын — ұшы;

— ұшына қарсы жуан жағын — дүмі;

— осы дүмнің доғал басын — шүйде;

— шүйде мен ұштың ортасын, яғни ұзына бойын — тұрқы;

— дүміндегі жіп өткізетін тесігін — көзі немесе жасуы дейді. (Қазақ ширақ, епті адамды «иненің көзінен өткендей» деп атайды).

Бітім-тұлғасына қарай әр инені әртүрлі атаған. Мысалы:

— көзі сынық инені — бітік немесе көр;

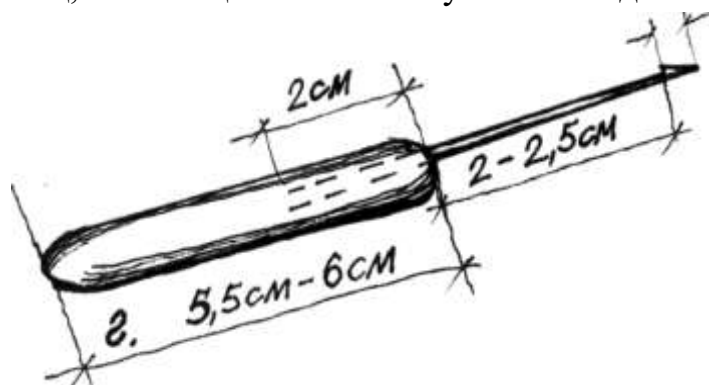
— көзі кең инені — көземелі;

— тұрқы имек инені — созаң;

— көзі кең, жуандау ұзындау инені — жөндем;

— әдеттегі инеден әлдеқайда үлкендеу инені — тебен дейді.

Кестенің арнайы жіңішке көзі сәл үлкендеу болып келген арнайы инесі бар. Кестені қисық, тот басқан инемен тігуге болмайды.

Ілмек – кесте тігудегі негізгі құрал. Негізінен бұл қолдан жасалған. Бізді жасау үшін біз илемді алып, 5-10 см болатын жіңішке үшкір ұшын кесіп алып, қызыл түске айналғанша оны от жалында ұстаймыз. Жұмсартылған ұшын кеудеге қойып, балғамен жеңіл соғу арқылы оны аздап тегістеңіз. Осыдан кейін, тегістелген бөліктің шеті жіңішке инемен кесіледі.

Орын пышақ жүзімен немесе басқа жұқа өткір затпен одан әрі тереңдетіледі.

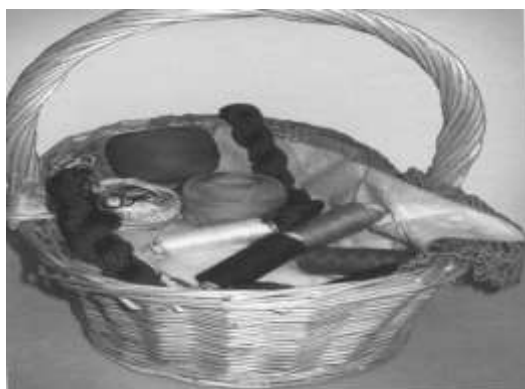
Соңында ұштарын қайрап, қолға ыңғайлы ағаш тұтқаға қою керек. Қолмен жасалған, біз өте ыңғайлы және пайдалану оңай. Бастапқыда біз матадан ұзамай, өзімізді жабамыз. Бұл уақытша жағдай. Біз сыртын киіз немесе драп сияқты материалмен оқшаулауымыз керек. Біраз уақыттан кейін қолыңыз үйренеді.

Ойықтар – қалың матаға кесте тігу кезінде қолды зақымдамай матаға инені салу оңайырақ. Ойықтар металл, былғары немесе пластик болуы мүмкін, олар қандай материалдан жасалған болса да, олар ортаңғы саусаққа киюге ыңғайлы болуы керек. Қазіргі уақытта үстіңгі жағы металл және жұмсақ былғарыдан жасалған аяқ киімнің саусаққа киетін түрлері бар. Кесте инені оң қолдың сақина саусағына тағады.

Кесте тігуде пайдаланатын құралдардың бірі – қайшы. Кесте сәтті шығу үшін шебердің сапалы екі қайшыны пайдаланғаны дұрыс: көлемі шағын және ұшы өткір — жіптерді, арасы кесілетін тығыз кестелерді қиятын және үлкен тігінші қайшысы — матаны қиюға арналған. Қағаз қиюға ескі қайшылар да жарай береді. Материалды немесе жіпті қиятын қайшыларды қағаз қиюға пайдаланбаған дұрыс, себебі өтпей қалады. Қайшы сәл имектелген болуы керек, ол жіпті қиюға қолданылады.

Көшірме қара, түкті және жылтыр матаға суретті калька қағазы целлофан арқылы көшіріледі. Қағазға көшірілген суретті мата бетіне салып, жан-жағын жиектеп, жиі етіп тігеміз. Қағазды айналдыра қиып, бұйым кестеленгеннен кейін қағаздағы көктеу жіптерді алып тастаймыз. Екінші көшірме түрі де қағазға, жібекке, барқытқа трафарет түрінде орындалады.

Оны трафаретпен, кесінділермен, пішіндермен және бедермен дайындауға болады. Өз бетінше сурет салып, кесте тігу дәстүрі бар, онда адамның қиялы бейнеде жинақталады, түс үйлесімін меңгеру заңдылығы, әртүрлі тігістердің үйлесімділігі, түсіру, техника және композиция. Кесте тігу үшін жіпті таңдау керек. Тігін немесе кесте жіптерін кесте жіп деп атайды. Жіп кестеленген бұйымның ыңғайлылығына, ондағы өрнекке қарай таңдалады. Жібек, жүн, жібек және торлы маталар айқас тігуге зығыр маталармен бірге, сондай-ақ айқас тігуге арналған өрескел дизайндағы маталар қолайлы.

Кесте тігу үшін зығыр және мақта жіптері, Ресейден алынған жіптер қолданылады. Ескі шеберлер басқа елдердің жіптерін пайдаланды; Олар Қытайдан, Ресейден, Үндістаннан керуен әкелген мақта мен жібек жіптерді пайдаланған. Кейде жіп нұсқаулығы дайындалды. Тартқыш – мақта матаның бір ұшын екінші ұшына айыр ұшын тарту арқылы біріктіру арқылы алынатын жіп.

Кесте жіптердің бірнеше түрімен тігіледі: жіңішке мақта, жібек, қалың жүн жіптер. Әр түрдің өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылығы бар. Олардың кейбіреулері тек матаға кесте тігуге жарамды, екінші түрі кенепте кесте тігуге, ал басқалары кестенің барлық түрлеріне жарамды. Сіз таңдаған жіптер (мақта, жібек, жүн, металл) сіздің талғамыңызға және қалауыңызға сәйкес таңдаған мотивтерді жасауға көмектеседі. Біз кесте тігу үшін қолданатын жіптерге келетін болсақ, мақта жіптері жаңадан бастағандар

үшін өте қолайлы. Жібек жіптермен кестені кейінірек өзіңізге ыңғайлы кезде жасаған дұрыс. Себебі, жібек пен синтетикалық жіптерді ұстап алу қиынға соғады және үзіледі. Тігін машинасының барлық жіптері біздің кестеге сай келеді. Бұрылған мақта, жібек жіптер, әдетте, оңай ажыратылатын алты қабаттан тұрады. Бұл бұрандалы жіптердің кейбіреулері кесілмей, сол күйінде қолданылады. Басқа кесте түрлері үшін кенеп қолданылады. Жоғарыда аталған мақта жіпте мия қолданылады, оның ерекшелігі – жібек жіп жылтырап, кестенің түрін ашады.

Ирис, бұрандалы жылтыр жіп, кестенің көптеген түрлерінде қолданылады. Кестеге арналған жұмсақ мақта жіп Жұмсақ мақта жіп негізінен кенеп пен қалың маталарды кестелеу үшін қолданылады. Металл жіптер қазір дүкендерде кесте тігу үшін әртүрлі типтегі және салмақтағы қол жетімді. Кенепте әдемі кестелеуге биязы жүнді жіп, екі қабатты биязы жүн жіптер де жарайды. Бұрандалы жіптің ұзындығы 50 см-ден аспауы керек, тігу үшін ол сәл ұзағырақ болуы мүмкін. Жіпті қолмен немесе тіспен кесуге болмайды, бірақ қайшымен кесу керек. Ең қажетті заттар мен бұйымдарды сақтауға арналған арнайы қорапты, қорапты немесе қол сөмкесін жасауға болады.

Кесте тігуде бастары дөңгелек түйреуіштер қолданылады. Олар кескіндерді матаға ауыстырғанда қозғалмайтындай етіп бекітуге, матаның оң жақ тігісін ажыратуға, ұлпаларды бір-бірімен байланыстыруға қолданылады.

Матаны өлшеу және белгілеу үшін өлшеуіш таспа қажет.

Кергіш – кесте тігуге арналған жабдық. Ағаштан, темірден, қамыстан жасалған. Төртбұрышты кергіш 4 жіп ағаш пен қамыстың ұшын шегелеп, үтіктің ұшын дәнекерлеу арқылы жасалады. Кернегіш өлшемі әртүрлі. Бұл сіз істеп жатқан жұмыстың көлеміне байланысты. Ең үлкен өлшемі 100х60 см-ден аспауы керек, өйткені кестелеу кезінде қол ортасына жетпейді және кішкене кергішпен қайтадан кестелеуге тура келеді. Сондықтан, не істеп жатқаныңызға байланысты, кергіштің дұрыс өлшемін таңдаңыз: 30х30 см, 30х40 см, 40х40 см, 40х50 см, 50х50 см, 50х60 см, 60х100 см Кергіш 3х3 см өлшемдегі кептірілген ағаштан жасалған. Көлемі ұлғайған сайын ол өзгереді және қайың қалыңдығы. Дөңгелек пішіні тал мен қамыстан жасалған.

Кергіштердің көмегімен материалдың беті тегістеледі, бұл кестелеуді жеңілдетеді. Үстелдердің көпшілігі дөңгелек немесе төртбұрышты кергіштерде жасалады. Сонымен қатар, еденге орналастырылған және үстелге орнатылатын кергіш түрлері бар. Мұндай кергіштер кәдімгі кергіштерге қарағанда адамға екі қолмен жұмыс істеуге мүмкіндік береді және мұндай кергіштерді кәдімгі кергіштер сияқты бір қолмен үнемі ұстаудың қажеті жоқ.

Қарапайым дөңгелек кергіштер талдан, қамыс арқаннан немесе екі жабық ағаш, пластик шеңберден жасалады. Әдетте мұндай кергіштер шағын жабдықты кестелеу кезінде қолданылады. Кейде материал қозғалмауы үшін ішкі шеңберді мақта таспамен (таспамен) орап алады.

Бұрандалы кергіштер. Жылжымалы бұрандалары бар қысқыштар қарапайым қос ағаштан немесе пластиктен жасалған дөңгелек қысқыштарға

қарағанда материалды жылжытпай жақсы ұстайды. Сыртқы шеңбердегі бұранда матаның қалыңдығына байланысты матаның керілуін реттейді. Мата ішкі шеңберге жабылады, ал сыртқы шеңберді киген кезде ол бұрандамен бекітіледі.

Материал үстіңгі және астыңғы штангалардың үстіне оларға бекітілген серпімді белдіктермен созылады. Біліктердің көмегімен материалдардың ұзындығын реттеуге болады. Материалдың екі қабырғасы екі ағаш білік арасында кергіштің жанына орнатылған иілу жолдарымен бекітілген. Кішкентай, ықшам және үлкен кергіштер кестелеушінің ыңғайлылығына қарай дайындалады және қолданылады. Материалды мүмкіндігінше кергішке тарту керек, әйтпесе үстел құлап кетеді. Материал кергішке созылғаннан кейін оны кестелеуге болады. Кесте тігілмегенде бетін арнайы жамылғылармен, дорбалармен жабу керек. Ол шаңнан қорғайды.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Кестелеуге қажетті шикізаттар
2. Практика барысында қолданылатын шикізаттар мен жабдықтар
3. Кесте жібі

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

1. Кестелеу дегеніміз не?
2. Кесте тігу үшін керекті жабықтарына талдау жасау
3. Тоқыма жіп түрлеріне сипаттама жасау
4. Жадықтардың пайдалану орны.

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар: Ине, мулине немесе тоқыма жіптер, қайшы, үлгі, мата, оймақ, кергіш

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Әбдіғаппарова Қазақтың ұлттық ою-өрнектері. Алматы, 1999.
- 2.. Тәжімұратов Ә. Ш. Шебердің қолы ортақ. Алматы, 1977.
3. Жүзеева К. Кестелеу өнері, Шымкент, 2003.
4. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері, Алматы:1989

12-тақырып: Сәндік бұйымдарға кесте тігу тәсілдерін меңгерту және өрнек элементтерінің өзара үйлесімдігін табу.

Жоспар: 1. Кестелеу түрлері
2. Көркем тігіс түрлері

Сабақтың мақсаты: Қажетті шикізаттар мен жабдықтарды практикада пайдалануға үйрету

Қысқаша теориялық мәліметтер: Кестені толтыру үшін өрнек, сурет керек. Суретті жасау үшін суреттің варианты бойынша нобайлар салады, одан өрнек жасайды, содан кейін барып өрнекті композиция жасайды.

Кескінді матаға ауыстырудың бірнеше жолы бар. Барлық жағдайда сызба алдымен жұқа қағазға немесе графикалық қағазға жақсы ұшталған қаламмен салынады. Көшірмелерді көміртекті қағазға, жарықта фотосуреттерге, ұнтақтарға жасауға болады.

Өрнек өрнегі – негізінен бұйымдарды әрлеуге қолданылатын кесте үлгісінің түрі. Жұлдызша картасы санау тігісіне жатады. Түзу крест қиылысатын сызықтардан тұрады. Бір және екі серпілу әдісімен орындалады. Оны өздігінен немесе қиғаш крестпен тігуге болады.

Айқас тігіс – кестенің ең кең тараған түрі. Бұл тігіс қарапайым және әдемі кесте болып табылады. Бұл кестені үш түрлі жолмен тігуге болады.

Практикалық сабақ барысында студенттер бұйымның түс схемасын тауып, жүзеге асырады. Әртүрлі кесте жіптерін пайдалана отырып, әртүрлі пішіндегі сызықтарды салуға болады. Бұйымдағы өрнек анық әсерлі болуы үшін онда бейнеленген түс композициясының орналасуына да назар аударылады. Композиция композиция, өнертабыс дегенді білдіреді. Композиция өнердегі түпнұсқа. Композиция идеясы өнімнің бетіндегі өрнекпен тығыз байланысты.

Түспен таныстыру композиция құру барысында оқушылардың түс схемасын дұрыс орналастыра білуіне көңіл бөлу арқылы жүзеге асады. Студенттік үстелдің үлгісі қандай да бір геометриялық пішінмен шектелген тегіс бетке түсіріледі. Үлгі симметриялы немесе асимметриялық болуы мүмкін. Қазақ кестелері негізінен симметриялы. Элементтер мен түс схемасы симметрияның көлденең немесе тік осьтеріне ие болуы мүмкін. Өрнек бөліктері бірін-бірі толықтырып, тепе-теңдікті сақтайды. Үлгінің орналасуы бұйымның түріне және шебердің қиялына байланысты. Көркемдік өнердің эстетикалық мәні мынада: алуан түрлі өрнектер қандай да бір әдемі өрнектер болып табылады, мұндай ерекшеліктер түстердің өзара үйлесімінен, реңктердің үйлесімінен, үйлесімді көркем бейнелердің таралуынан танылады.

Суреттегі түстердің біртұтастығы, түс балансы, түстердің үйлесімділігі мен өзара үйлесуі халқымыздың сан ғасырлық тарихи қалыптасуы мен сұлулығының айғағы болса, бұл түстерді өз шығармаларында еркін пайдалана білген суреткер ғана тұлға ретінде ғана емес, белгілі бір халықтың өкілі ретінде де қарастыру керек. Ал енді бұл құбылыстың пайда болуы мен дамуы оңай құбылыс емес. Сондықтан ұлттық бояулар туралы мәдениетіміздің толық айғағы ретінде түс ұғымының кеңеюіне, немесе түстерді ажырату өнеріне баса назар аудару қажет. Түс үйлесім, көркем шығарманың тұтастығынан туындайтын бояулар мен көркем шығарманың өзіндік үндестігі жеке-жеке қарама-қайшы ұғымдар емес, бірін-бірі толықтыратын, жетілдіретін, нұrlандыратын нақты жүйелер. Түстер үндестігі – аспан мен жердің арасында қалықтап жатқан жасырын қиял емес, өнеріміздің айқын шындығы, оны зерттеу керек. Кесте жіптерінің түстерін орналастыруда суретшінің бояуы, түрлі түсті кесте жіптерін пайдаланудағы дәуір талабына сай ұмтылуы, оның жеке түрлерін терең қарастыру ескерілген.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Кестелеу түрлері
2. Жұмыс істеудің кейбір ерекшеліктері

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

1. Кестеге өрнектер құрастыру және оны матаға көшіру жолдары
2. Кестеленген бұйымдарды өңдеу жолдары
3. Көркем тігіс түрлері

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар: Ине, мулине немесе тоқыма жіптер, қайшы, үлгі, мата, оймақ, кергіш

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Әбдіғаппарова Қазақтың ұлттық ою-өрнектері. Алматы, 1999.
- 2.. Тәжімұратов Ә. Ш. Шебердің қолы ортақ. Алматы, 1977.
3. Жүзеева К. Кестелеу өнері, Шымкент, 2003.
4. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері, Алматы:1989

13- тақырып. Алдын ала дайындалған материалдардан әшекей бұйымдар жасау. Эскиз бен пішінді әзірлеу.

Жоспар: 1. Әшекей бұйымдар және оның жасалу жолдары
2. Зергерлік өнері

Сабақтың мақсаты: Білім алушылардың білімдерін жүйелендіру, шеберлік деңгейін арттыру арқылы әсемдік пен сұлулықтың бағалай білуге үйрету; ізденушілікке, ұқыптылыққа, үнемділікке, еңбек сүйгіштікке, төзімділікке, әдемілікке тәрбиелеп, эстетикалық талғамын арттыру. Жұмыс дағдыларын қалыптастыра отырып, талғамын, ой-өрісін шығармашылық қабілетін дамыту

Қысқаша теориялық мәліметтер: Бүгінгі таңда тарихи-этнографиялық мұражайларда сақталған сәнді бұйымдар, теңге-моншақтар, алтын, күміс және асыл тастардан жасалған құнды зергерлік бұйымдар халық шеберлері қалдырған баға жетпес асыл мұра болып табылады. Он саусағынан өнер тамған шеберлердің жасаған зергерлік бұйымдары күні бүгінге дейін өз құнын жойған емес, керісінше күннен-күнге ұлттық зергерлік бұйымдарға деген қызығушылық пен сұраныс өсе түсуде. Оған әр аймақтарда өтіп жататын халық шеберлерінің көрмелері мен жәрмеңкелері куә бола алады.

Қазақ жерінде болған саяхатшылар мен қазақ даласын зерттеуге келген орыс әскери шенеуліктері қазақтарда зергерлік өнердің өте ертеден келе жатқандығын жазып кеткен (*И.Г. Андреев, А.К.Гейнс, А.И.Левшин* т.б. зерттеушілер).

Зергерлік өнерде әртүрлі сәндік-әшекей бұйымдар жиі кездеседі. Әшекейдің мағынасына тоқталар болсақ, ол киімге, тұрмыстық бұйымдарды безендіруге пайдаланылатын, сәндік үшін жасалынатын бұйымдар және заттың бетіне салынатын ою-өрнек түрі. Мұндай әшекей-нақыштар жүннен жасалатын бұйымдардың (текемет, сырмақ, алаша, қоржын т.б.), киіз үйдің бау-басқұрларының, ат жабдықтарының (былғары тоқым, кежім, жабу), құрылыс-сәулет орындарының (есік, маңдайша, жақтау, дуал және т.б.), киім-кешектердің, ыдыс-аяқтар пен жиһаздардың, қару-жарақтардың т.б. байланысты қолданылады. Қазақта әшекейленбеген зат, бұйым жоқ деуге болады, себебі қазақ қолөнер шеберлері ұлттық нақыштағы әшекейлерді

өңдеп, түрлендіріп, жетілдіріп қолданып отырған. Кәсіби деңгейдегі шеберлер қазақ даласының әр өңірінде болған. Шеберлердің талғампаздығы мен дарындылығы, тудырған дүниесінің жасампаздығы мен жаңалығы жасаған өнімдерінің сұранысынан көрініс тапқан. Қазақ шеберлері технологиялық тәсілдерінің жеңілдігі мен құралдарының қарапайымдылығына қарамастан, зергерлік әшекей бұйымдарының үздік үлгілеріне жататын өнер туындыларын жасаған.

Әшекей тағылатын түрлеріне қарай бірнеше топтарға бөлінеді. Басқа тағатын әшекей түрлері: шеке, самай, маңдай, құлақ, мұрын, бұрымға тағылатын әшекейлік заттар. Шекеге тағылатын әшекей түрлері: шекелік. Самайға тағылатын түрлері: сырғалық, айшық, жақ моншақ, сырға. Маңдайға тағылатын әшекей түрлері: күміс теңгелер, шырмауық. Құлаққа тағылатын әшекей түрлері: сырға, бет моншақ. Мұрынға тағылатын әшекей түрлері: зер, зерен, зейір, зер. Бұрымға тағылатын әшекей түрлері: шашбау, шашқап, шолпы, шашқа тағатын түйреуіштер, шашмоншақ. Мойынға тағылатын әшекей түрлері: алқа, бойтұмар, моншақ, тұмарша, әйкел, ділда алқа, тұмар. Кеудеге тағылатын әшекей түрлері: өңіржиек, түйреуіш. Қолға тағылатын әшекей түрлері: білезік, мөр, сақина, балдақ, жүзік. Киімге тағылатын әшекей түрлері: түймелер, қапсырмалар, белдік, белбеу, тана, танакөз, тал моншақ.

Ертеде қазақтар әшекейленген шытыра, зерен сырға, зер, тұмар және т.б. зергерлік бұйымдарды мал бойына және ер-тұрмандарына да таққан.

Тас дәуірінен жалғасқан тасшылық өнері қола дәуірінің осы өркениетіне тоғысып, гауһар, жақұт, алмас, қас тасы, меруерт сияқты аса бағалы тастардан көз орнатқан сәндік жабдықтарды, әсемдік бұйымдарды жасау технологиясын қалыптастырды. Мәселен, қазақтар ағашқа, ер-тұрманға асыл тасты не тассыз күміс әшекейлі шытыраны пайдаланған. Ал зейірді қойдың мұрнына өткізілетін зерлі шығыршық ретінде таққан. Ертеде қазақтар тіл-көзден сақтасын деген мақсатта жүйрік аттарының мойнына әйкел таққан. Зергерлер әшекейленген тұрмыстық бұйымдар алтын аяқ, жағдан, адалбақан, алтын ер, пышақ және т.б. адамдар күнделікті тұрмыста жиі қолданған.

Әшекей түрлері негізінен қоғам мүшелерінің әлеуметтік мәртебесін айқындайтын қызмет атқарады. Қазақ шеберлері зергерлік бұйымдар жасауға қажетті материалдарға алтын, күміс, бақыр, мыс, жез, темір, қалайы, қорғасын, ақық, березе, алмас, гауһар, зуһра, көк тас, лағыл, маржан, меруерт, інжу сияқты асыл тастарды пайдаланған.

Қазақ зергерлері алтынмен аптау, алтынмен булау, алтын шабу, күміспен күптеу, қақтау, көз орнату, сымға тарту, қара ала жүргізу, сымкәп жүргізу, ою салу сияқты әшекейлеу, өңдеу тәсілдерін жиі қолданған. Байлар шеберлерге арнайы тапсырыс беріп сырға жасататын болған.

Қазақ шеберлері зергерлік өнерді көне заманнан білгендігі даусыз, бірақ олар алтын-күмісті өздері қорытып, өндіре алмаған. Сондықтан оларды көрші орыс мемлекеттерінен сатып, айырбасқа алып отырған. Кесек күміспен алтын оңайлықпен табылмағандықтан ол кездегі зергерлер алтын мен күміс ақшаларды қайта балқытып немесе сол күйінде соғып пайдаланған.

Қазақ тілінде алтын, күміс, жез, мыс сияқты түсті металдардан жіңішкелеп суырылған жіптерді зер деп атайды да зерлі тон, зерлі шапан, зерлі кимешек және т.б. сөз тіркестері жиі кездеседі. Сондай-ақ зер, зерделі деген сөз асыл, таза жігер, намыс деген ұғымдарда да қолданылады. Зергерлер мен темір ұсталары бұйымдарын металдан, негізінен алғанда күміс пен мыс, темірден жасаған. Зергерлік өнер атадан балаға мұра болып, ұрпақтан-ұрпаққа қалып отырған. Ұсталықпен ер кісілер айналысу шарт болса, зергерлік өнермен әйелдер де, көбінесе зергердің әйелдері айналысатын болған. Егер зергер кісі дүниеден қайтып, оның жолын қуар балалары болмаса, кейбір кезде оның зергерлік қызметін әйелі атқаратын болған. Зергерлер негізінде кез-келген бұйымды тапсырыс берушінің өз материалынан жасайтын болған. Олар әр түрлі құрал саймандарды пайдаланған. Сәндік қолөнер халықтың мәдениеті мен өнерінің айқын көрінісі болып табылады. Қошқар мүйіз ою өрнегі тоқыма бұйымдарға ғана арналған. Зергерлік тақырыбы, туынды көлемі мейлінше ықшам болып келеді. Оның үстіне зергерлік өнердің өзегі халық әшекейімен, дәстүрімен сабақтасып жатуы керек.

Сырғалар. Сырға - әйелдердің құлағына тағатын әшекейлі, сәнді зергерлік бұйым (кейбір елдерде сырғаны ерлерге де тағатын болған). Қазақ әшекейлерінің мән-мағынасына тоқталсақ, онда этнографиялық бұйымдардың қасиеттілік астарының бар екенін білеміз. Сонымен қатар, сырғаның ғұрыптық та мән-мағынасы бар, ол құлаққа дүлей күштерден сақтау мақсатында тағылатын болған. Сырғаның тұтас тұрпаты да, жекелеген бөлшектері, материалы мен ою-өрнегі де белгілі бір мән-мағынаны білдіреді. Көз қондырылған бұйымның көз тиюден алдын-ала сақтайтын киелілік және емдік қасиеті бар деген ұғым қалыптасқан. Қазақтар үзбелі салпыншақтар сылдырымен жын-шайтанды үркітіп отырады деп түсінген.

Мұндай ұғым басқа халықтарда да кездеседі. Якуттарда сырғаны бесікті қорғау үшін ілетін болған. Бұл зергерлік бұйым жынысты анықтау аспектісінде де маңызды болып табылады. Қорым мен көктаста сырғаның бейнеленуі қайтыс болған адамның әйел екендігін білдіреді. Сондықтан да әйел адамдар сырғаны үнемі тек түрін өзгертіп ғана тағатын болған.

Қазақта ертеректе қыз баланы қырқынан шығара салып, құлағының сырғалығын (құлақтың етегін сырғалық деп атайды) тары дәнімен уқалап, етін өлтіріп, отқа қарылған инемен тесіп, оған жібек жіп өткізіп, тұйықтап байлап қоятын. Құлақтың тесігі бітеліп қалмауы үшін кейінірек кішірек күміс сырға тағатын. Ол «жас нәрестеге тіл - көз тимесін» деген тілектен туындаса керек. Р. Карутцтың мәліметі бойынша «Баласы болмай келген немесе кеш босанған әйелдер, балаларының құлағын уақытынан бұрын, ұзақ өмір сүрсін деген ниетпен, үш жасында тескізген». Қыз балаға құлақ тесу міндетті болып саналады, мәні жағынан сүндеттеумен теңестірілген. Сондықтан да халық арасында «құлақ тесу - қыздың сүндеті» деген сөз кездеседі. Қазақтармен қатар Орта Азияның басқа халықтарында қыз баланың дүниеге келуі аса қуаныш тудырмаған. Бұл ғұрып Тува халықтарында да кездеседі. Бұрын ер баласы тұрмай жүрген немесе баланы өте кеш көрген ата-аналар ырым етіп

картайғанда көрген осы ұлымыз тұрсын, тіл-көзден, әртүрлі жаман күштерден аман болсын деген мақсатпен оны ұл емес қыз, деп құлағына сырға тағып қоятын болған. Ал өзбек халқында баланы сақтап қалу үшін көп балалы жеті әйелдің әшекейлерінің сынықтарын балқытып сырға жасатқан. Ер балалар бұл сырғаны қазақтарда бес жасқа дейін, ал өзбектерде үйленгенге дейін таққан. Баланың буыны бекіп ер жете бастағанда ғана ана-анасы ауыл-аймағын шақырып той жасап, сол той үстінде бозбала жігіттің құлағынан сырғасын алады. Қазақта осы тойды сырға той деп атаған. Ел арасында мұндай ғұрып XX ғ. басына дейін сақталып, тіпті сирек те болса XX ғ. 40-50 жж. дейін кездеседі.

Қазақ халқында қызды бесіктегі кезінде немесе ол бой жете бастаған кезде атастырған. Атастырылған қыздың құлағына сырға салу, сырға тағу (кейде үкі қадайды) рәсімі бар. Сондықтан да құда түсу рәсімінде *сырғаны*, басқа да бағалы заттармен бірге сый ретінде әкелу міндетті болып саналған. Бұл дәстүр Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде жақсы сақталған. «Қалыңдық» мағынасындағы сырғалы қыз немесе сырғалы атауы осыған байланысты шыққан. Алтай тілінде де қалыңдықты «*сырғалы*», «*сырғалық*» деп атайды. Яғни сырғасы бар деген мағынада. Осы әдетке қатысты қырғыз тілінде *сөйке салды* тіркесі жұмсалады. Қырғыз тілінде сырғаны сөйке дейді. Қырғыздардың әдетінде жігіттің әке-шешесі қыздың үйіне алғаш рет келген кезде болашақ келінінің құлағына өздері алып келген сырғасын тағады. Оның жанында басқа да сыйлықтары болады. Осыған байланысты кішігірім той жасалған. Бұл той қырғыз тілінде де сырға той деп аталған.

Қазақ дәстүрінде қызға тағатын сырғаның орнына басқа да үкі (қасиетті саналатын құстың бір шоқ үлпілдек қауырсыны), жүзік, білезік, тана (әдемі ақық түйме), моншақ т.б. әшекей бұйымдары қолданылады. Сондықтан қазақ тілінде «құда түсіп, сырға тағып кетті» деудің орнына «үкі (тана, моншақ) тағып кетті» деп те айта берген. Кей жерде «жіп тағып кетті» дейді. Жоғарыда айтылғандай, мұндай заттармен бірге күйеу баланың ата-анасы тарапынан қыздың ата-анасына берілетін сый-сияпаты қоса жүреді. Ол сыйлық мал немесе күміс жамбы, ақша түрінде беріледі. Күйеу жағының осындай сыйлық апару кәдесі алғашында құда түсу рәсімін білдіретін атаулармен аталып бата аяқ, сырға тағар, тана тағар, құлақ моншақ тәрізді фразеологизмдер пайда болған. Ертеде, құлақ моншақ деп сырғаны айтқан. Қырғызстанның оңтүстік диалектісінде сырғаның бір атауы *құлақ моншақ*.

Этнографиялық деректер бойынша, көптеген түркі халықтарында қыздардың құлағын тесіп, сырға тағып қою өте ерте жастан басталады. Ертеде қыздың басы бос, атастырылмаған болса, керегеге, кілемге, тіпті бақанға сырға іліп қою салты болған. Үйге келген қонақ немесе жолаушы ілулі тұрған сырғаны көрсе: «бұл үйдің бойжетіп келе жатқан немесе бойжетіп отырған қызы бар екен, ата-анасы әлі ешкіммен құда болмапты, қыздың басы бос екен», - деген ой түйген.

Жасалған материалы мен жасалу тәсіліне қарай алтын сырға, күміс сырға, лағыл сырға, шытыра сырға, қолқа сырға, қозалы сырға, үзбелі сырға,

күмбезді сырға, қоңырау сырға, ай сырға, ақық сырға, иінді сырға, лағыл сырға, гауһар сырға, айшықты, тұмарлы, салпыншақ, жапырақты сырғалар, шұбыртпа сырға адай сырға, айбалта сырға т.с.с. кете береді. Аты айтып тұрғандай зер сырға-алтын сымнан нәзік те, әшекейлі етіп жасаған сырға түрі, сояу сырға-сүйектен жасалған сырғаның түрі. Бұған қоса асыл тастардан көзі бар сырғалардың түрі көп: маржан сырға, меруерт сырға, лағыл сырға аталған тастардан көз қойған сырғалар.

Салпыншақты сырғалардың да түрі көп: қозалы сырға-шар тәрізді металл салпыншақты сырға; сирақты сырға-бірнеше салпыншағы бар түрі (оны салпыншақтың санына қарай атай да берген: үш аяқты сырға, жеті аяқты сырға), тамшылы сырға-майда қозалары мол, салпыншақты сырға, құрылымы күрделі сырғалар, жұмыр сырға-іші қуыс; төбе сырға, сабақ, сабақты сырға-өзі үлкен, салмақты, салпыншағы мол сырға түрлері, үш буынды сырға, үш шолпылы сырға - үш салпыншақпен әшекейленген сырғалар, ал сырғаның салпыншағы аса мол, көп әшекейлі болса, оны қырық буынды сырға деп атаған. Мысалы, оның қатарына Солтүстік Түгіскеннен табылған үш конусты сырғаны жатқызуға болады. Оның бір ерекшелігі салпыншақтары ағашқа орнатылған. Ілгегі бар алтын қалқаншаға ағаш негізге қапталып, астыңғы жағынан үш конус кигізілген. Ортаңғы конустың сыртына айналдыра спираль тәрізді сызықтар түсірілген. Ал екі жағындағы конустар толықтай сақталмаған, ол күміс болуы мүмкін. Бұл конустар Орта Азия және Қазақстан территориясына кең тараған Андронов мәдениетінде кездесетін конусты білезіктерді еске түсіреді.

Жасалу жағынан ерекшелігі сабақты сырғалар көлемді, әрі ұзын, әшекейлерін мол етіп жасаған. Кейбір сабақтардың салпыншақпен жалғасатын алақанының өзі бойжеткен қыздардың алақанымен бірдей жасалған. Оны құлаққа салса, жырып кететіндіктен, жіппен, ширатылған күміс сыммен көтермелеп, шашқа, бас-киімге, сәукелеге байлап бекіткен. Кейде екі сырғаны моншақты жіппен байлап таққан. Мұндай сырғаны сәукеленің самай тұсынан ілмелеп байлайды. Оның көне аты төбе сырға - баскиімге, шашқа байланатын сырға түрі, оның *төгілме төбе* сырға деген атауы да ұшырасады.

Зергерлік өнерінде бұйымдардың сыртқы пішінін, бет-бедерін ай, күн, жұлдыз сияқты аспан шырақтарынан ұқсас космогониялық өрнектерімен безендіру жиі ұшырасатын құбылыс және толып жатқан жақсы сенім-ырымға негізделген түсініктер бар. Ол халықтың өте ерте замандардан қалыптасқан сенім-нанымы, әдет-ғұрпы, салт-санасына байланысты туған. Қазақ сырғаларының құпиясы символикалармен күшейе түседі. Олар күн, ай, бұрама формалы болып келеді. Үшбұрышты тұмарша тәріздес сырғаларды жасы үлкен адамдар әлі күнге дейін киелі санайды.

Сырға түрлерінің ажыратылып аталуы олардың сыртқы пішінінің ою-өрнекті, бірақ салпыншақсыз, жарты ай бейнелі күміс ай сырға (кей өңірлерде айшық; айшықты сырға деп те атайды) сырға; ертедегі соғыс қаруына ұқсатып айбалтаның жүзі жарты ай түрінде жасалған *айбалта сырға* түрі; дөңгелек формалы - *алқа сырға*; шеңбердің ортасында бес тармақты

жұлдызы бар - *жұлдыз сырға*; сопақ, жұмыр, домалақша келген *собық сырға* және т.б.

Ерекше нақышпен жасалған ерекше дара сырғалардың түрлері де киіммен қоса тұтынғанда адамның ажарын ашып, әр беріп тұрады. Ондайлар қатарында бетіне күмістен қойылған шошақ әшекей, томпақ көзі бар кейде оның бетіне бүршік, сірке салған күмбезді сырға; салпыншақтарын шұжық тәріздендіріп жасаған шұжық сырға; күміспен күптелген үкі аяғынан жасалған шар тәрізді салпыншақтары бар *үкі аяқ сырға*. Ал салпыншақтарына қоңыраушалар бекітілген қоңырау сырға нұсқасының шеңбері кең, салпыншақтары мол, күміс қоңыраушалары бар сырға сыртқы жарасымдылық берумен бірге сыңғырлаған нәзік дыбыс шығаратын сырға сирек те болса кездеседі.

Сыр өңіріндегі кездесетін сырға түрлері таға тәріздес, ілмек түрінде жасалып, көзіне бағалы тастар орнатылған. Мұндай *ай тәріздес* сырғаны алтыннан және кейде күмістен жасаған, сонымен қатар оны немерелі болған әжелер таққан. Жасы 45-тен асқан әйелдер дәстүр бойынша кимешек кигендіктен, сырға тағудың қажеттілігі болмаған, сондықтан сырғаны көбінесе бойжеткен қыздар мен келіндер таққан. Әйелдердің кимешек киюі - сырғаның әйел әшекейі ретінде дамуына ықпал ете алмады. Мұражай қорларындағы қазақ сырғаларының санының аз болуы осыған дәлел бола алады.

Ақық (ақық тасы) - қымбат тас, жылтылдап тұратын, түсі әртүрлі (қызғылт күлгін, қызыл, күрең қызыл) түсті асыл тас. Бұл бағалы таспен ақық көзді қапсырма, ақық моншақ, ақықтан көзі бар сырға т.б. зергерлік өлшемі бар бұйымдар жасалады. Ақықтың түсі қоңыр қызыл немесе ақпен қоңыр қызыл түстердің кезектесіп түсетін жолақты, ал кейбіреулерінің түсі ақшыл болады. Орыс тілінде агат, сердолик, халцедон деп аталатын тастардың баламасы ретінде қолданылады. Ақықтан моншақ тізіледі, онымен зергерлік бұйымдар мен ер-тұрман сияқты ат жабдықтары әшекейленеді.

Халық түсінігінде сырға құлақты негативті энергия, жаман сөздерден, өсек-аяңнан қорғаған. Әйелдердің өзара әңгімелесуі кезінде кәмелетке толмаған еріксіз отырған балаларға «құлағына алтын сырға» деп айту ғұрпынан кейін балалар «саңырау» болып, қажетсіз мәліметтерді қабылдамауы тиіс болған.

Сырға – әйелдің сыртқы беделін көрсететін атрибут, яғни сырғалардан жеке кісінің иелігін немесе оның жас мөлшерін, шыққан тегін, өскен ортасын білдіретін қасиеттер де байқалып тұрады. Материалына сай ісі де, көркемдік шешімі де жоғары болып келеді. Алтынмен қапталып, асыл тастардан көз қондырылады. Орта Азия әйелдері көлемі үлкен сырғалар таққан. Көлемі ұлғайған сайын сырға бағалы әрі әсем болып табылатындықтан әйел мәртебесін асқақтата түскен. Бұндай ауыр күміс сырғаларды жиын тойларда ғана таққан. Қыздардың сыртқы әдемілігінің қалыптасуына және оның әйелдік қасиетінің жетілуіне әсер етеді. Бұл бұйым болашақта бала туу қызметінің жетістігінің кепілі болып саналады. Қалыңдық жасына жеткен қыздардың сырғаларында күннің, жұлдыздың, айдың, ал салпыншақтарында

тұқымның, гүл жапырақшаларының, дәндердің болуы репродуктивтілікті көрсетеді. Бұл өзінен тарайтын ұрпақтың көп болуын меңзейді. Дәстүрлі тұрмыста әлі күнге дейін сырға, сақинасыз жүру ерсі болып табылады. Қазіргі кезде ол жыныссыздықты білдіреді. Қазақ ертегілерінде уақытша қыздың сырғаға айналуы бұл бұйымның әйел жынысының белгісін көрсетеді және асыл тастар сияқты қазақ эпосындағы әйел кейіпкерлерінің әдемілігі ретінде қабылданған.

Қорыта айтқанда, қазақ халқының зергерлік өнері өте ертеден, қазақ халқының құрамына кірген тайпалар мен халықтардың зергерлік өнерінен бастау алады. Ұлттық зергерлік әшекей бұйымның түрлерінің көрнекілігін олардың Орта Азия, Шығыс Түркістан, Еділ бойы және Сібір халықтарында кең таралғандығынан көруге болады. Осы халықтарды әшекей бұйымдарында ортақ белгілер мен элементтер, аталуында да ұқсастықтар көп кездеседі. Мұндай ұқсастықтар зергерлік өнердің тек ертеден бастау алатындығын ғана көрсетіп қоймай, сондай-ақ, ерте замандардан үзілмей келе жатқан этникалық мәдени сабақтастықты да көрсетеді.

Шекелік – екі шеке самай тұстан бас киімге, шашқа тағатын салпыншақ әшекей. Негізінен Қазақстанның оңтүстігі мен батысында кең таралған.

Айшық – ай жұлдыз суреттері салынатын яки ою-өрнексіз болып келетін, әйелдердің жаулығына тағатын жарты ай бейнелі күміс әшекей.

Жақ моншақ – алтын, күміс қозалармен, асыл тастармен бұршақтап, үзбелестіріп жасаған салпыншақты бас киім әшекейі.

Шырмауық- көне сөз, ілгекті бас киім әшекейі, ілгекті оқа.

Бетмоншақ – сәукеленің екі жағына, маңдайына салбырата қадап қоятын бірнеше қатар төгілмелі моншақ. Оны сәукеленің бетмоншағы деп атайды. Бетмоншақ белге дейін, тіпті одан два төмен түсіп тұрған. Моншақтың саны, ұзындығы қыз әкесінің дәулетіне байланысты болған.

Зере көне сөз- шығыршық формалы мұрын сырғасы.

Зерен – ерте кезде әйел мұрнының желбезегіне «зерен» деген зер салған

Зейір – көне сөз, қойдың мұрнына өткізілетін зерлі шығыршық.

Шашбау – шашқа тағатын, шашқа қосып өретін әшекейлі бау, шашқа байлайтын алтын, күміс әшекей.

Шашқап – шан тозаңнан шашты қорғайтын матадан тігілген бұйым.

Шолпы – алтын не күміс теңгелерден немесе қақталған алтын мен күмістен ою-өрнектеп, тізбелеп жасаған, шашқа тағатын моншақты қоңыраулы әшекей.

Шашмоншақ көне сөз – бұрымның ұшына тағатын, шашқа тағып әшекейлейтін моншақ.

Алқа. Қыз келіншектер, әйелдер мойнына, омырауына тағатын сәндік бұйым. Ол көбінесе асыл тастардан тізіліп жасалады. Парсы тілінде «дөңгелек» деген мағына береді.

Бойтұмар – мойынға тағылып, кеудеде салбырап тұратын ұзын, әрі үлкен, оның үстіне түрлі салпыншақтармен безелген тұмары бар зергерлік бұйым; әр түрлі формадағы әшекейлі тұмар түрі.

Тұмарша – асыл тасты күміс өңіржиек, алқа. Оны қыздар ғана таққан.

Әйкел- мойынға тағатын асыл тастасдан жасалған бұйым

Ділда алқа – алтын; алтын өңіржиек.

Тұмар – ішінде дұға жазылған қағазы яки киелі саналатын түйенің түбіті бар үш бұрышты, төрт бұрышты немесе цилиндр формалы, күміс шынжырлы, салпыншақты, үзбелі бауы бар мойынға, киім сыртынан омырауға, қолтыққа тағатын алтын не күміс әшекей.

Өңіржиек – көйлек сыртынан немесе кәжекейдің өңіріне, омырауға тағатын тақталы, топсалы, шынжырлы, салпыншақты күмі не алтын жалатқан әшекей, алқа.

Мөр – металл бұйым, әшекей үстіндегі бұдырлы безек, таңба, дақ.

Сақина – сәндік үшін саусаққа салатын әшекей, балдақ, шығыршық.

Балдақ – алтыннан немесе күмістан соққан, көзі жоқ сақина. Жүзіктен айырмашылығы онда асыл тастан көз орнатылмайды.

Жүзік – саусақ сұғатын шеңбері таза алтын күмістен соғылып, саусақ сыртына қараған бетіне асыл тастан көз салынған сақина.

Қапсырма – асты ілмекті, үсті ою-өрнекті, киімнің екі өңірін қаусырып, іліп тұратын күміс яки алтын ілгек.

Белбеу – былғасыдан, қайыстан, металдан жасалған, киім сыртынан буынатын зат, белдік.

Тана – көбінесе ақықтан жасалатын, кейде алтын мен күмістен соғылатын, омырауға, бас киімге сәндікке қадалатын үлкен, дөңгелек, жарқырап тұратын түйме. Жергілікті тілде көйлекке қадайтын үлкенді-кішілі түймелер ді де тана дей береді.

Тана көз- мөлдіреген дөңгелек көз. Тана тағар. Құда түскенде сырғаның орнына тана тағуға байланысты соның қасына ілесе жүретін жігіт жағаның беретін сый малы.

Тал моншақ – қатар-қатар тізілген моншақ.

Шытыра – бас киім мен аяқ киімге қадайтын, омырауға түймелікке қадайтын, ағаш бұйымның бетіне әшекейлейтін шеттіктің үлкендеу түрі.

Жағдан – алтын шеккен түйе қомы, сәнді жабу.

Адалбақан – көп ашалы ағаштан жасалған киім ілінетін зат.

Алтын жалатып істелген ер түрі.

Тана -дөңгелек формалы асыл тасты күмістен немесе таза күмістің өзінен жасалған түйме тәрізді зат. Ол кейде танакөз деп аталады. Қыздардың тақиясына, бөркіне, омырауға, жағаға да тағыла береді.

Лағыл сырға – лағыл тастан әшекейленген көзі бар сырға.

Шытыра бас киімге қадайтын, түймелікке қадайтын асыл тасты бұйым.

Қолқа сырға- іші қуыс қолқа сырға.

Қозалы сырға – бір-біріне ілмектеп жасалған бірнеше буынтықты сырға.

Үзбелі сырға- бір-біріне ілмелеп жасаған бірнеше буынтықты сырға.

Күмбезді сырға - екі мағынада қолданылады. күмбезі бар, салпыншықты сырға; бүршік, сірке салған сырға.

Қоңырау сырға- қоңырауы бар сырға; шеңбері кең, салпыншақтары мол, аяқтарына ұсақ қоңыраушалар бекітілген сырға.

Ай сырға- ою-өрнекті, бірақ салпыншақсыз болып келетін жарты ай бейнелі күміс сырға.

Ақық сырға- ақықтан көзі бар сырға.

Иінді алтын сырға- иіні кең сырға түрі.

Лағыл сырға- лағылдан көзі бар сырға.

Гауһар сырға- қырлап, өңдеп көз ретінде орнататын інжу тасты сырға.

Айшықты – формасы жарты ай бейнелі яки дөңгелек болып келеді. Көбінесе күмістен соғылады.

Тұмарлы- тұмар тәрізді үш бұрышты, төрт бұрышты немесе цилиндр формалы күміс яки алтын шынжырлы, салпыншақты сырға.

Салпыншақ сырға- жиегі алтын, күміс жалатылған салпыншақ сәнді шынжырлар, түрлі түсті шашақтар арқылы жасалған сырға түрі.

Жапырақ сырға – жапырақ бейнелі сырға.

Шұбырпа сырға– күміс бауы бар үзбелестіріп жасалған сырға түрі.

Адай сырға- сопақ ұзын келген, жіп байлап шашқа бекітілетін немесе құлаққа ілінетін сырға түрі. Мұның сабақ, аяқсыр сабақ, аяқты сабақ деп аталатын түрі де кездеседі

Айбалта сырға – ертедегі соғыс қаруының бірі айбалтаға ұқсатып жасалған сырға түрі. Алақаны айбалта пішінінде жасалады да оның жоғарғы жағының орта тұсында тойнақ орнатылып, оған құлақтың сырғалығындағы тесікке кіргізілетін ілгек бау орнатылған.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Әшекей түрлері
2. Жұмыс істеудің кейбір ерекшеліктері

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

1. Әшекей бұйымдар және оның жасалу жолдары
2. Дайын болған бұйымдарды өңдеу жолдары

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар: Ине, бисер, моншақтар, қайшы, үлгі, қайшы, жіп.

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. А-Д. 1 том.А, 2011.
2. Тохтабаева Ш.Ж. Обряды и обычаи казахов, связанные с произведениями прикладного искусства//Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сборник статей. Алматы «Ғылым», 2001. С.378.
3. Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. – Алматы, Ғылым, 1991.
4. Қазақтың зергерлік әшекейлері. Алматы «Өнер», 1985ж.
5. Шаханова Т.Ш. Обычи и обряды связанные казахов прикладного искусства//в прошлом и настоящем. Алматы 2001ж.
6. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1987.
7. Ә.Тәжімұратов. Шебердің қолы ортақ. Алматы, Қазақстан, 1977.

14 - тақырып: Кестелеу өнерінде түстердің үйлесімділігіне мән беру. Кестеленген бұйымды соңғы өңдеуден өткізу

Жоспар: 1. Түстер үйлесімділігі

2. Көркем тігіс түрлері

Сабақтың мақсаты: Қажетті шикізаттар мен жабықтарды практикада пайдалануға үйрету

Қысқаша теориялық мәліметтер: Табиғаттағы түстердің байлығын жақсы түсіну үшін ең алдымен әлемге дұрыс қарауды үйренуіміз керек. Аспан ашылып, кемпірқосақ пайда болды. Оның түсі қандай? Нақты қанша түс бар? Күн спектрінде қанша түстер болса, сонша түстер бар. Гүлдердің саны белгілі: тек жеті. Бірақ әр түсте қанша реңкті санау мүмкін емес.

Түстер жылы және суық болып бөлінеді. Сары, қызыл, қызғылт сары - жылы түстер. Бұл күзгі жапырақтардың, кешкі күннің және піскен алманың түстері. Көк, күлгін, көк түстер суық түстерге жатады. Олар аспанның түстері, қарлы даладағы кешкі ымырт. Жылы және суық түстер бар. Мысалы, жасыл. Бұл жасылға сары немесе көк түсті қосуға байланысты. Түстерді біріктіру арқылы жаңа түсті табыңыз. Көк және қызыл түстерді күлгін көк немесе бозғылт қызыл алу үшін біріктіруге болады. Бұл екі түстің қайсысы көбірек араласатынына байланысты. Жасыл түс көк пен сарыдан, ал қызыл түс сары мен қызылдан жасалған.

Ол бұрын талқыланған түстерді араластырмады. Олар әртүрлі түстерді біріктіріп, қатар жазу арқылы түстерді өзгертті. Бұл туындыларға алыстан қарап отырып, түстердің бір-бірімен тоғысуы жаңа қырынан көрінетінін сонда ғана аңғаруға болады.

Кестеленген бұйымға дұрыс жіп таңдау үшін түстердің үйлесімділігін және олардың бір-біріне әсерін ескеру қажет. Ол үшін түс үйлесімділігі мен түс үйлесімінің не екені туралы түсінік беріледі. Барлық жағдайда екі түстің бірі олардың үйлесімділігіне өте қолайлы.

Түс өнімнің пішінін өзгертеді және өлшемімен өлшенеді. Ашық және жылы түстер көбейіп, өнімді бізге жақындатады. Бұл функция өрнектің кейбір бөлігін бөлектеу үшін пайдаланылуы керек.

Жіптердің түсі өнімнің түріне, оның өлшеміне және үлгіні орналастыру тәсіліне байланысты таңдалады. Ережеге сәйкес, фон (матаның түсі) қосымша орын ретінде, ал өрнек негізгі ретінде қарастырылуы керек. Фон суреттің фонынан ерекшеленбеуі керек. Түсті шешім де кесте тігу техникасына байланысты.

Көптеген түстерді бұйымның түсімен біріктіру үшін олардың өзіндік заңдылығын білу керек. Бұл гүлдердің барлық түрлерін екі топқа бөлуге болады: хроматикалық - түсті, ахроматикалық - түссіз. Хроматикалық түске ашық түстер жатады: негізгі түстер қызыл, сары, көк және аралық түстер жасыл, сия, қызыл. Аралық немесе қосымша түстердің қоспасы екі негізден алынады. Алқызыл - қызыл және сарыдан, жасыл-сары және көктен, сия түсі - қызыл мен көктен. Сонымен қатар, түссіз немесе аралық түс, яғни ашық түстер нашар көрінеді, түссіздерге тән. Ақ, кара және сұр түстерді қамтиды. Хроматикалық түстерге жылы және суық түстер жатады, яғни. отты және күн

- сары, қызыл. Ашық және күңгірт түстердің болуы түс үйлесімділігі деп аталады. Хроматикалық түстер, түс реңктері бір түске жатады және әртүрлі түстер олардың қараңғылығы немесе ашықтығы арқылы қабылданады. Ахроматикалық түстер ашық немесе аққа жақын. Қолмен кестелеу үшін сіз ашық түстерді ғана емес, сонымен қатар аралық түстерді де пайдалана аласыз. Бұл түс комбинациясы жылы және жұмсақ. Үйлесімді үйлесім көбінесе түстердің үйлесімінен туады. Кестенің түрі бірдей болғанымен, түсі әртүрлі болғанымен, ол әдемі, тартымды көрінеді. Түстер матада ырғақты түрде қайталанады. Түс өрнектері халық өнерінде белгілі. Олар жақсы үйлеседі: қызыл-қара, сары, сұр, қоңыр, қызғылт,

Көк, ақ, көк-сұр, көк, қоңыр, сары, алтын, қоңыр, қара, сұр, қызыл, қызғылт, ашық көк, ашық көк, сия көк, жасыл-қара сары, жасыл, сұр, сары, қара, қоңыр, қызыл, көк сия – қызыл, сары, қара, қызыл.

Қалай болғанда да, екі түстің бірі олардың үйлесімділігіне өте қолайлы.

Басты ерекшелігі - киімнің түсі мен стилінің тепе-теңдігі принципі. Қазақ ою-өрнектеріндегі бояу композициясының тереңдігі, көркемдігі және белгілі бір ой әуенінен туындауы бұл өнердің эстетикалық әсерін байыта түседі. Бояудың құнарлылығы, қайталануы, көздің жауын алатын бояуы көп жағдайда қазақ әнінің күйіне ұқсайды. Түптеп келгенде, ою-өрнек өнеріндегі адамға идеялық-сезімдік жағынан күшті әсер ететін басты негіз – түс үйлесім, түс гаммасы.

Негізгі фонға қарасақ, қызыл бетті, өрнекті ұлттық көйлек киген ханшайымның бейнесі өте айқын. Зерттеп қарасаңыз, ұлттық киімнің монохромды ғана емес, көк, қызғылт, сары, жасыл өрнектермен үйлесетінін байқауға болады. Ханшайым түрлі-түсті қабырғаға қарсы бейнеленген. Бірақ қабырға бір түсті емес, қызғылт сары, көкшіл, жасыл реңктер жиынтығынан тұрады. Осылардың бәрі бірігіп, кестеге тігілген күміс моншақтардың түсіне ұқсас әдемі реңк жасайды. Кестеде әртүрлі түстер араласқанымен, олардың ешқайсысы бөлек ерекшеленбейді және бір-біріне кедергі келтірмейді.

Түс схемасы кестесі әр түсті бөлек және оның басқа түстермен үйлесімін атап көрсетеді. Мұндай комбинациялар бір-бірімен біріктірілуі мүмкін, байсалды немесе бір-біріне қарама-қайшы және ерекшеленеді.

Кестелердегі әртүрлі түстердің осындай ерекше комбинациясын табу түсті шешім деп аталады.

Түсті шешім біз үшін түстер әлемін жарқыратады. Ол кестелеушіге өзі бейнелеген құбылысқа байланысты туындайтын көңіл-күйді дәл жеткізуге көмектеседі. Түс шешімдерін ажырата білу - өте сирек дағды.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Кестелеу түрлері.
2. Жұмыс істеудің кейбір ерекшеліктері.

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

1. Кестеге өрнектер құрастыру және оны матаға көшіру жолдары
2. Кестеленген бұйымдарды өңдеу жолдары
3. Көркем тігіс түрлері

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар: Ине, мулине немесе тоқыма жіптер, қайшы, үлгі, мата, оймақ, кергіш

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Әбдіғаппарова Қазақтың ұлттық ою-өрнектері. Алматы, 1999.
- 2.. Тәжімұратов Ә. Ш. Шебердің қолы ортақ. Алматы, 1977.
3. Жүзеева К. Кестелеу өнері, Шымкент, 2003.
4. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері, Алматы:1989

15 -Тақырып: Дәстүрлі кесте өнерінің түрлері.

Жоспар: 1. Қазақтың дәстүрлі кесте бұйымдары

2. Кесте өнерінің ерекшеліктері

Сабақтың мақсаты: Студенттерге дәстүрлі кесте бұйымдарының жасалу жолдарынан бағыт-бағдар беру.

Қысқаша теориялық мәліметтер: Қазақ болмысында оның топырағына, ортасына, тұрмыс-тіршілігіне, салт-дәстүріне, дүниетанымына, дүниетанымына сай терең сезімтал өнер түрлері қалыптасты. Қазақ халқының мәдени өмірінде қолөнер ерекше орын алды. Халқымыз күнделікті тіршілік тынысын, қоршаған ортаның табиғаты мен ғарыш сырын ерекше сезіммен қабылдап, нышанға айналдыра білген.

Қазақ халқының дәстүрлі өнерінде қолданылатын екі өлшемді таңбалар, гравюралар, сызбалар, сызықтық бедерлер мен ою-өрнектер үшін үш өлшемді сызықтық перспективада жасалған терең кеңістік елесі артық.

Мұнда кеңістіктің символдық белгілері ғана бар, өйткені ғарыш – адам санасындағы дүние. Қазақ халқының дәстүрлі өнерінде кеңістік көрінетін деңгеймен өлшенбейді, ол – жасампаздық. Қазақ даласында бала кезінен өнермен айналысқан ата-әжелеріміздің өнер мұрасы атадан балаға мирас болып отыр. Бұйымды әшекейлеу өнерін ұрпақтан-ұрпаққа беру бұйымның өзін сақтаудан маңыздырақ. Себебі, өткен дәуірдегі тоқушылардың

көркемдік іс-әрекетін, материалмен жұмыс істеу әдісін меңгеру және бұйымдардағы көркемдік шешімдерді сыпайылық пен сұлулыққа байланысты түсініп, оны кәсіби өнер деп танып, оны кәсіби шеберлікте қарастыру. «реалистік» өнермен тең дәрежеде, бейнелеу өнерімен салыстыра отырып, дәстүрлі шығармашылықтың өзіндік ерекшеліктерін анықтау. Ою өнерінің көркемдік және кәсіби мүмкіндіктерін кеңейте алатыны белгілі.

«Өнер – таусылмас қазына, таусылмас байлық» дейді дана ғұламаларымыз. Қазақтың қолөнері өзінің қайталанбас сапасымен, көркемдік мәнімен шын мәнінде халқымыздың ғасырлар бойы талғамынан өткен асыл қазынасы, соның бірі – кесте өнері. Ертеде халқымыз тұтынатын өнімдердің барлығы дерлік кестемен безендірілген. Мысалы, тұрмыстық заттар, төсек-орын, ұлттық киімдер қалды. Шындығында, қандай формада болса да сыртқы дүниеден алынатыны белгілі. Бұйымға байланысты кесте тігу кезінде кесте жіпінің түсі үлкен мәнге ие.

Қазақ халқына тән байырғы байырғы кесте түрлері: бұйымдарымызда кесте тігу, ою-өрнек тігу, өрілген кесте, шөп тігу, айқас тігу, айқас тігу, баспа тігу, бұлтты қолдандық.

Кестенің екі түрі бар, оны жай кесте және жай кесте деп атаймыз. Кернеу ағашында керілген материалдың бетіне сызылған үлгі бойынша ілгекті бізбен бірге өткізіп, кестені дөңгелек немесе төртбұрыш жасаймыз.

Шөпті кесте - бұл тігілетін материалдың ашық аймағын қалдырмайтын немесе өте аз ашық жер қалдырмайтын толығымен кестеленген кесте. Кестеде материалдың әр бөлігі әшекейленіп, жеке өрнек жасалады. Шөпті кесте, көрпе киіз, дорба, махпал шапан, орамал, жастық қап, кежім, сәукеле сияқты көптеген нәрселерге тігеді немесе жеке материалға тігіп, бекітеді. Дайын кестені тақия, балақ, жиек жаға, етіктің етегі мен бұрыштары, шымылдық жиектері сияқты заттарға құйып немесе бөлек-бөлек құяды.

Кесте инеге ілінген жіппен әр түрлі стильде керіліп, кестеленеді. Ол үшін алдымен кестеленетін матаға үлгіні салады, содан кейін өрнектің сызықтары бойынша тігеді. Кесте инелері үлкен және көзі кең болуы керек.

Айқас тігу де инемен тігілетін кестенің ең көп тараған түрі. Мұнда өрнек ізімен біркелкі төрт бұрышты етіп, бір жіптің үстінен екінші жіпті крест түрінде айқастыра бастырып отырады. Бұл қазір кесте тігудің ең қолайлы түрі деп танылып жүр.

Ал, кестені бедерлеп тіккенде кестеленген материалда әр түрлі ою-өрнек, мәнерлі бұдырлар өрнектеледі. Мұндай тігу түрін орындағанда әуелі үлгі бойынша сызылып алынған өрнектердің үстіне мақта, мата қиындылары, қағаз, картон салынып, кестенің жіптерін, сол заттарды бастыра шалып тігеді. Соның нәтижесінде матаның бетіндегі өрнектер бұдырланып бедерленеді. Бедерлеп тіккен кестені көп жуа беруге болмайды. Оларды көп реттерде шаң сорғышпен, киім шөткесімен тазалайды. Көптеген шеберлер бедердің астына қағаз, картон салмай, маталардың қиықтарын, мақта, жүн сияқтыларды салып тігіп жүр. Оны ыстық суға салып жуса да бүлінбейді.

Кесте тігудің ең әдемі және әсерлі түрлерінің бірі - көрпе тігу. Көрпе үлгісі де әзірленген үлгі бойынша тігіледі. Пенополистиролмен кестеленген бұйымдарды жууға және үтіктеуге болады, бірақ олардың сыртқы түрін қалпына келтіру үшін жуғаннан кейін түртіп, шайқау керек.

Үстел тігу кезінде кейде біз тоқыған жіптің үстіңгі жағында (оң жағында) 2 см бос орын қалады. Шебер кестені тіккеннен кейін қалған бөлшектерді тегістеп, қырқып тастады. Жиі-жиі шаншудан кейін қалың жүн жіптерді кесіп, тегістейді де, кәдімгі кілемнің жібіндей түрлі-түсті болып өседі. Кейде балалардың киімінің астына жуан жіп, бұралған мата, жұмсақ металл шыбықтар тігіледі, өрнек жасалады, содан кейін шешіледі. Бұл әдіспен кестеленген өрнектер тамаша, ал тігіс биіктігі біркелкі. Үлгі бойынша сызылған өрнектің үстіне әртүрлі ұсақ інжу-маржандар мен моншақтар басылып, тігу інжу кесте деп аталады.

Ұлттық ою-өрнек пен қолөнер туралы айтқанда, кесте тігу де, қолөнер де халық арасында кең тарағанын ұмытпаған жөн. Дегенмен, қарапайым, ақ, көк, қара, сары, қызыл матадан түрлі өрнектермен әдемі бұйымдар жасаудың ең тиімді және жылдам жолы – кестелеу өнері. Кестелерді қалаған өлшемдегі үлкенді-кішілі маталарға тігуге болады. Сонымен қатар, кесте теріге, шөпке, ақ былғарыға, боялған былғарыға, былғарыға, жүнге, шекбелге, кенепке, брезентке тігіледі.

Жалпы кесте тігу технологиясы табиғатпен тығыз байланысты. Әр халықтың өзіне тән кесте өрнектері бар. Кестенің көмегімен киімдерге, кілемдерге, сәндік панноларға, зергерлік бұйымдарға, тұрмыстық заттарға өрнектерді бейнелеген. Әр шебердің әртүрлі өрнектермен тігудің өзіндік ерекшеліктері болды. Қашан кесте үлгісінің түсі де, үйлесім де, әдемілігі де ерекше.

Өрнек-бұл бұйымдарды сәндеуге арналып, бір элементті бір ырғақпен қайталай отырып құрастырыл-ған немесе бүтін композиция құрайтын сурет.

Сәндік бұйымдарды кестелегенде көбінесе кесте тігушілер өрнек ретінде суретші шығармаларының репродукцияларын немесе көркем суреттер пайдаланады.

Практикалық сабаққа дайындық бойынша білім алушыларға әдістемелік ұсынымдар:

1. Қазақтың дәстүрлі кесте бұйымдары жайлы теориялық мағлұматтарды оқып шығу.

2. Дәстүрлі кесте өнерінің жасалу жолдарына талдаулар жасау.

3. Кесте өнерінің ерекшеліктері.

Пысықталатын оқу мәселелерінің және студенттің аудиторияда орындайтын тапсырмаларының тізбесі:

1. Қазақ халқының дәстүрлі өнер түрлеріне сипатама бер

2. Бұйымды безендіру жолдары

3. Кестелеу өнерінің қолданылатын орны

4. Кестелеу өнерінің жасалу жолдары

5. Кесте өнерінің түрлерін ата

6. Кесте өнерінің ерекшелігі

Ақпараттық қамтамасыз ету және жабдықтар: Ине, мулине немесе тоқыма жіптер, қайшы, үлгі, мата, оймақ, кергіш

Пайдаланылған әдебиеттер мен Web сайттар тізімі:

1. Шаңырақ үй тұрмысы энциклопедиясы. Алматы, 1989.

2. Тәжімұратов Ә. Ш. Шебердің қолы ортақ. Алматы, 1977.

3. Жүзеева К. Кестелеу өнері, Шымкент, 2003.

4. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері, Алматы:1989.

